

2018-08

jaargang 49
nummer 08
oktober 2018



Maandblad van
Vrijdenkersvereniging
De Vrije Gedachte

De Vrijdenker

Sinds 1856



Anton Constandse Lezing en Vrijdenker van het jaar 2018

zaterdagmiddag 17 november 2018

Cursus- en Vergadercentrum Domstad, Utrecht



VRIJDENKERSBORREL

Een Vrijdenkersborrel (of Verlichtingsborrel of Tafel van de Rede) is een maandelijks feestje over helder denken, de moraal en het goede leven. Voor vrijdenkers, atheïsten, humanisten, skeptici en andere belangstellenden op zoek naar de rede. Er worden een aantal van deze evenementen in Nederland georganiseerd. Zou u er zelf eentje willen organiseren? Neem dan contact met ons op via info@devrijgedachte.nl.

!!! LET OP: Tijd en plaats van de hieronder vermelde borrels kunnen veranderen.
■■■ Kijk dus altijd op onze website voor de actuele informatie.

Amsterdam – Vrijdenkersborrel
Dovenontmoetingscentrum, Stadhouderskade 89, Amsterdam
Wanneer: elke derde woensdag van de maand
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Contact: amsterdam@devrijgedachte.nl



Deventer – Vrijdenkersborrel / Tafel van de Rede
Locatie: De Fermerie, Muggeplein 9, Deventer
Wanneer: elke tweede donderdag van de maand
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Contact: deventer@devrijgedachte.nl



Den Haag – Haagse Verlichtingsborrel
Locatie: Café Van Beek, Turfmarkt 6, 2511 CA Den Haag
Wanneer: elke tweede maandag van de maand
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: €3,00; drankjes voor eigen rekening
Contact: redactie@verlichtingsborrel.org



Utrecht – Vrijdenkersborrel / Tafel van de Rede
Locatie: Bar Walden, Domplein 16, 3512JD Utrecht
Wanneer: elke derde maandag van de maand
Tijd: 20:00 – 22:00 uur (inloop vanaf 19:30 uur)
Kosten: vrij toegang, drankjes voor eigen rekening
Aanmelding: niet nodig
Contact: fransvandongen9@gmail.com
(Frans van Dongen zoekt met deze borrel aandacht voor seculiere politiek (bijv alléén maar openbare scholen) en voor de Atheïstisch Seculiere Partij.)



Bezoek onze website
devrijgedachte.nl
en onze Facebook-
pagina



COVER

Voorzijde: Het DVG-bestuur bij een vergadering in het station van Utrecht op 13 sept. 2018, v.l.n.r. Stanley Bakker, Jacques Honkoop, Fabian van Langevelde en Dik Kruithof; Leon Korteweg was verhinderd.

Achterzijde: boven: Verlichtingsborrel in Café van Beek te Den Haag op 10 sept. 2018, boven v.l.n.r. Saskia Spigt, Frank Müller (Ath. Verb.) en Maarten Gorter (spreker over het laïcisme in Frankrijk); onder: het café na afloop.

Foto's van René van Elst.

De Vrijdenker

jaargang 49 • nummer 08 • oktober 2018

INHOUD

Titel	Auteur(s)	Pag.
✓ Colofon De Vrijdenker / Informatie De Vrije Gedachte	<i>Redactie / Bestuur</i>	2
✓ Goddeloos het goede doen (2)	<i>Sicco Polders</i>	3
✓ Noot naar aanleiding van de spreuk 'Dulce est pro patria mori'	<i>Paul Mercken</i>	6
✓ Verknijpte roomsen	<i>Jan Willem Nienhuys</i>	7
✓ De spagaat van de gelovige wetenschapper	<i>René van Elst</i>	9
✓ <i>She too</i> - Ovidius gunt de vrouw genot	<i>Anton van Hooff</i>	12
✓ De evangelisering van Brazilië	<i>Maarten Gorter</i>	14
✓ Goddeloos het goede doen (3)	<i>Sicco Polders</i>	17
✓ Een kwestie van formaat	<i>René van Elst</i>	19
✓ Weerzien met NOMA	<i>Jan Willem Nienhuys</i>	21
✓ Het gevaar van Goeroe-yoga	<i>Floris van den Berg</i>	23
✓ Het eerste woord	<i>Frans Couwenbergh</i>	25
✓ De auteurs van dit nummer / Aanwijzingen voor auteurs	<i>Redactie</i>	28



AGENDA

Zaterdag 17 november 2018, 14.00 uur (inloop vanaf 13.30 uur)

**Anton Constandse Lezing door *Marije van Beek*
en benoeming van *Boris van der Ham*→
tot Vrijdenker van het Jaar 2018**

in Cursus- en Vergadercentrum Domstad,
Koningsbergerstraat 9, Utrecht.

Aanmelding via onze website vanaf 18 oktober.

Meer bijzonderheden volgen op de website en in de november-Vrijdenker.



VOORDEELAANBIEDING VOOR JONGEREN

Ben je atheïst (of denk je erover om het te worden) en jonger dan 25, profiteer dan van ons aanbod.

Als je je aanmeldt als nieuw lid en jonger bent dan 25 jaar, krijg je een heel jaar lang 50% korting op De Vrijdenker.

Je betaalt dan dus geen € 30,- maar slechts € 15,- voor 10 nummers!

Meld je aan op de site www.devrijgedachte.nl of via info@devrijgedachte.nl en vergeet niet je geboortedatum te vermelden.

COLOFON De Vrijdenker

De Vrijdenker is een tien maal per jaar
verschijnend tijdschrift, uitgegeven door de
vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte.

Redactie:

René van Elst – eindredactie
Raymond van Es – hoofdredactie
Els Geuzebroek
Maarten Gorter
Anton van Hooff
Paul Mercken – opmaak (dit nummer is
opgemaakt door R. van Elst)
Sicco Polders
Thomas Spickmann

Adres:

Postadres: De Vrije Gedachte, p/a Humanistisch His-
torisch Centrum, Universiteit voor Humanistiek, Krom-
me Nieuwegracht 29, 3512 HD Utrecht
Tel.: 0854016874 (0648240283)
E-mail: redactie@devrijegedachte.nl
Website: devrijegedachte.nl
IBAN: NL15INGB0000274551

(Leden- en) abonnementenadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl

Kosten (ingegaan 2018):

- Lidmaatschap met abonnement € 62,— p.j.
- Lidmaatschap zonder abonnement € 30,— „
- Abonnement € 36,— „
- Student-lidmaatschap (t/m 25 jaar)
met abonnement € 30,— „
Zie ook de aanbieding op pag. 1!
- Prijs losse nummers € 3,50

Kopij:

Reacties en nieuwe bijdragen, die betrekking hebben
op het vrijdenken, worden zeer op prijs gesteld. A.u.b.
digitaal aanleveren.

Druk:

Drukkerij Image Team Eemnes
ISSN: 1872-1478

*De Redactie van De Vrijdenker wijst erop dat door
auteurs verkondigde meningen niet per se geheel of
gedeeltelijk de mening van de Vrijdenkersvereniging
De Vrije Gedachte en/of de Redactie weergeven. De
inhoud van het geschrevene blijft te allen tijde de
verantwoordelijkheid van de desbetreffende auteur.*

INFORMATIE De Vrije Gedachte

**De vrijdenkersvereniging
De Vrije Gedachte**
is opgericht in 1856
onder de naam **De Dageraad.**

Bestuur:

Stanley Bakker – voorzitter
Jacques Honkoop – penningmeester /
vice-voorzitter
Leon Korteweg
Dik Kruithof – secretaris
Fabian van Langevelde



Adres:

Postadres: De Vrije Gedachte, p/a Humanistisch His-
torisch Centrum, Universiteit voor Humanistiek, Krom-
me Nieuwegracht 29, 3512 HD Utrecht
Tel.: 0854016874 (0648240283)
E-mail: info@devrijegedachte.nl
IBAN: NL15INGB0000274551

Leden- en abonnementenadministratie:

ledenadministratie@devrijegedachte.nl

Lidmaatschap / abonnement De Vrijdenker:

Zie het nevenstaand Colofon van dit blad.

Internet:

- **Website:**
devrijegedachte.nl
- **YouTube-kanaal:**
www.youtube.com/channel/UCGBnWeBAI4MF2n9
OnyQqzLw
- **Facebook-pagina:**
https://www.facebook.com/DeVrijeGedachte



Goddeloos het goede doen (2)

Sicco Polders

Een antwoord op Kant

Kan moraal zonder godsdienst? Hoe goed te handelen als de leidraad van religie ontbreekt? Valt er zonder de tien geboden, de vijf islamitische zuilen of de leefregels van Boeddha moreel goed te leven? Deze tweede *Goddeloos het goede doen* gaat over de ethische theorie van Jeremy Bentham (1748-1832) en James Mill (1773-1836). Mills zoon, John Stuart (1806-1873), werd de bekendste pleitbezorger en naamgever van het utilitarisme. Hij schreef het heldere en beknopte *Utilitarianism*¹. Het boekje kwam uit in 1863, bijna honderd jaar na dat andere kleine doch zeer invloedrijke werk over moreel handelen, het vorige keer besproken *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*² van Immanuel Kant. De ideeën van Kant en het utilitarisme staan diametraal tegenover elkaar. Waar Kant de gevolgen van een handeling niet meeweegt voor de morele waarde ervan, vindt de utilitarist de gevolgen doorslaggevend ter bepaling van wat een goede of een slechte handeling is. Wat is de kern van het utilitarisme? En wat zijn zwakte?

Het utiliteitsprincipe

Dat de Engelse jurist en filosoof Jeremy Bentham► zich naar eigen wens liet opzetten na zijn dood - hij valt nog steeds te bezichtigen in een vitrine van de University College of London - geeft blijk van een groot gevoel van eigenwaarde. Daarin vergiste hij zich niet: Bentham had baanbrekende ideeën op het gebied van politiek en recht, introduceerde het architectonische principe van het panopticum³, en zijn filosofische ge-

dachtegoed is tot op de dag van vandaag invloedrijk. Zijn magnum opus *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* begint als volgt: “De natuur heeft de mensheid onder het regime van twee soevereine meesters geplaatst: pijn en plezier. Zij alleen behoren ons de weg te wijzen en zij alleen mogen bepalen wat we moeten doen.” Bentham introduceerde het utiliteitsprincipe, ofwel het ‘grootste geluk’- principe, waarbij geluk de aanwezigheid van zoveel mogelijk genot en zo min mogelijk pijn is. Aan de hand van dit principe wordt beoordeeld of een handeling goed of slecht is. We moeten altijd handelen met als doel het grootste geluk voor het grootste aantal mensen te bewerkstelligen. En ‘mensen’ is een nog te beperkt domein. Bentham c.s. vindt dat het geluk moet meewegen van elk schepsel met bewustzijn, waarbij hun geluk als gelijkwaardig wordt beschouwd.⁴



Het Trolleyprobleem

Een bekend voorbeeld ter illustratie van het utiliteitsprincipe is het ‘Trolleyprobleem’. Een op hol geslagen trein dreigt vijf spoorwerkers te overrijden. De trein kan worden omgeleid naar een ander spoor waarop één iemand staat te werken. Wat behoren we te doen? Volgens het utilitarisme van Bentham is het gerechtvaardigd de trein om te leiden

omdat het saldo van het totaal tot stand gebrachte geluk dan groter is dan wanneer we vijf mensen laten doodgaan. Er zitten veel facetten aan dit probleem, zoals de vraag van verantwoordelijkheid. Je voelt je minder verantwoordelijk voor de dood van de onfortuinlijke spoorwerker als je slechts een hendel hoeft over te halen om de trein te doen afbuigen, dan wanneer je een heel dikke man voor de trein moet duwen opdat de trein tijdig vaart mindert. In het laatste scenario sterft er ook één iemand, de dikke man, ter voorkoming van meer slachtoffers, maar de aarzeling iemand te duwen is groter dan bij het overhalen van de hendel. En maakt het overhalen van een hendel je meer verantwoordelijk voor de uitkomst - als onderdeel van een causale keten - dan wanneer je niets doet? Of heb je de plicht iets te doen als er iets gedaan kan worden?

Geen God maar gevolgen

Lastige vragen, maar waar het mij nu om gaat is de basisgedachte van de utilistische theorie: het zijn de gevolgen van een handeling waaraan we afmeten of deze goed is. Nogmaals, volgens een utilitarist is een handeling goed wanneer het gevolg goed is; en een goed gevolg is het tot stand brengen van zoveel mogelijk geluk voor alle betrokkenen; en ieders geluk is evenveel waard. Zo op het eerste gezicht een aansprekende en een te rechtvaardigen ethische theorie. Geluk en de absentie van pijn zijn belangrijke zaken in het leven, het redden van één leven weegt niet op tegen het redden van vijf levens, en de theorie is minder rigide dan de Categorische Imperatief van Kant. Daarmee sluit de theorie goed

Het lukte niet dit artikel in ons vorige nummer in zijn geheel af te drukken; dat wordt hier goedgemaakt. Elders in dit nummer vindt u deel 3.

¹ Utilitarisme.

² *Fundering voor de metafysica van de zeden*.

³ Een voorbeeld van dit ontwerp is de koepelgevangenis in Haarlem. Elke cel in deze cirkelvormige gevangenis heeft twee ramen: een van waaruit men naar buiten kan kijken en een gericht op de centrale hal. Hierdoor volstaat één bewaker in de hal ter bewaking van alle gevangenen.

⁴ Mill, J.S., *Utilitarianism*, Dover publications, 2007, New York, pp. 10. (MU)

aan bij de praktijk. In plaats van nooit te mogen liegen, mogen we best een leugen vertellen, mits de leugen meer geluk tot stand brengt dan het vertellen van de waarheid. Dat werkt prima in het dagelijkse leven - van het geven van een onge-meend compliment tot aan het niet verraden van onderduikers.

Met de gevolgenethiek in het achterhoofd kan men goddeloos het goede doen. Om te kijken of je een ander mag doden, hoef je de Bijbel niet te raadplegen, maar volstaat het de consequenties van je handelen in ogenschouw te nemen en te bepalen in hoeverre het algehele geluk zal toenemen. Dat geldt voor elke te ondernemen handeling en voor elk moreel dilemma. In plaats van te gaan bidden of te rade te gaan bij een Imam, hanteer je de 'nuts calculus', zoals opgesteld door Bentham. Om te berekenen hoeveel geluk tot stand wordt gebracht, noemde Bentham een aantal factoren, zoals de intensiteit, de duur en de (on)zekerheid van het geluk.

Een intens, langdurig en gegarandeerd geluk is een beter gevolg dan een flauw, kortstondig en onbestendig gevoel van geluk. Lastig is wel dat de berekening zo uitgebreid is, dat je haast een wiskundige moet zijn voordat je überhaupt weet welke handeling moreel wenselijk is. Daarnaast blijft het de vraag waarom een intens, kortstondig geluk beter zou zijn dan een vaag doch langdurig gevoel van geluk. En er is meer dat schort aan het utilitarisme.

Kritiek op het utilitarisme

Mill schreef dat er in de zoektocht naar een criterium voor goed of slecht weinig progressie was gemaakt.¹ Maar ook de utilitaristen komen niet met de definitieve oplossing. Ik noem een aantal punten van kritiek. Ten eerste, dat geluk het hoogste doel van ons handelen is, is een misvatting. Veel van wat we doen is niet gericht op geluk, maar op andere waarden, bijvoorbeeld vriendschap of creativiteit. Deze zijn van zichzelf nastrevenswaardig. We

gaan geen vriendschap aan omdat we daar gelukkig van worden, maar omdat we de vriendschap op zich waardevol vinden. We leren niet de nocturnes van Chopin spelen omdat we daar gelukkig van worden (dat komt pas na heel veel 'ongelukkig' oefenen), maar omdat we creatieve



ontplooiing belangrijk vinden. Geluk is veeleer een bijverschijnsel dan het primaire doel. Het pluralistisch utilitarisme kwam deze kritiek tegemoet en stelde dat een handeling goed is wanneer deze de verschillende waarden van de betrokkenen zoveel mogelijk tot stand brengt. Maar... welke waarden van welke betrokkenen hebben prioriteit - is vriendschap evenveel waard als dronken worden? - en hoe vergelijken we de waarden? Een soortgelijk probleem geldt voor de latere preferentie-utilitaristen, die de waarden vervangen door de preferenties van de betrokkenen. Immers, niet elke preferentie is wenselijk (Dutroux).

Naast dat het moeilijk is te beslissen wát het goede gevolg is, betwijfel ik het doorslaggevende belang van gevolgen ter beoordeling van de morele kwaliteit van een handeling. Als tijdens een marteling een bommenlegger de locatie van de bom opbiecht waarna deze ontmanteld kan worden, zijn de gevolgen goed. Maar is martelen niet een intrinsiek slechte handeling?² Tevens spelen de gevolgen zich altijd af in de toekomst, maar daarmee veronachtzamen we zaken uit het verleden, zoals een gemaakte belofte. Als door veranderende omstandigheden het breken van mijn belofte meer goede

² Ik ga eraan voorbij dat martelen veelal contra-productief is: een gemartelde verkondigt vaak van alles om de marteling te doen stoppen. Maar er zijn ongetwijfeld ook 'successen' behaald.

dan slechte gevolgen oplevert, is het dan juist dat ik mijn belofte breek?

En ten slotte, is het niet te veel gevraagd het geluk van iedereen als gelijkwaardig te beschouwen? Bij alles wat ik koop, kan ik overwegen of ik het wel echt nodig heb of dat het beter zou zijn het geld aan een goed doel te besteden.

De Australische utilitarist Peter Singer ◀ doneert tien procent van zijn inkomen. Hij vindt dat het geluk van anderen even zwaar meeweegt als zijn eigen geluk. Ten eerste, het is een arbitrair percentage, want met vijftig procent van zijn inkomen heeft hij nog steeds meer te eten en te drinken dan heel veel anderen. En indien hij daaraan toegeeft, wordt zijn relatie met vrienden en familie ernstig ondermijnd. Een dergelijke extreem doorgevoerde onpartijdigheid is niet moreel, maar immoreel. Een ouder die zijn kind de kans ontnemt te gaan studeren om het bespaarde geld te doneren aan Unicef, begeeft zich op moreel glad ijs; een ouder die zijn kind niet redt uit een brandend gebouw ten faveure van een zeer geliefde president wiens verdere leven waarschijnlijk meer bijdraagt aan het algehele welzijn dan het kind ooit zal doen, is geen held: hij of zij is het terechte object van morele verachting.

Mills antwoord

Mill bespreekt de kritiek op het utilitarisme in zijn *Utilitarianism*. Hij legt uit dat de nuts calculus van Bentham, door critici beschouwd als een onoverkomelijke hindernis omdat er geen tijd zou zijn om voorafgaand aan een handeling het precieze effect te berekenen op het algehele geluk, ons niet verhindert het goede te doen. Volgens Mill zou het hetzelfde zijn, te beweren dat ons gedrag niet kan worden geleid door het Christendom omdat er geen tijd is telkens het Oude en het Nieuwe testament te lezen. Bentham's nuts calculus is niet bedoeld als handleiding van ons moreel kompas, maar ontwikkeld als instrument voor wetgevers en rechtsprekers. Hiermee kunnen zij beoordelen in hoeverre de gepleegde

¹ MU, pp. 10.

misdaad het geluk heeft beïnvloed of hoe de op te leggen straf het geluk zal beïnvloeden. Volgens Mill weet de mens uit ervaring in hoeverre zijn daad geluk teweegbrengt of pijn veroorzaakt: een moordenaar of een dief weet dat moord en diefstal anderen ongelukkig maken.¹

De utilitaristische doctrine stelt, dat geluk wenselijk is, en het enig wenselijke, als doel op zich; al het andere is alleen wenselijk als middel voor dat doel. Op de tegenwerping dat andere zaken ook wenselijk zijn op zichzelf, antwoordt Mill bevestigend. Ze zijn inderdaad geen middel tot geluk, maar een deel ervan. Muzeren is niet alleen wenselijk om gelukkig van te worden, maar ook intrinsiek waardevol. Maar, let wel, het laatste is pas het geval als het onderdeel uitmaakt van ons geluk.

Ten slotte bespreekt Mill het bezwaar van onpartijdigheid. In het recht dient onpartijdigheid het hoogste principe te zijn, maar in het dage-

ook voor een utilitarist vanzelfsprekend. Dat het totale geluk dan niet toeneemt is wel in strijd met het 'grootste geluk'-principe. Maar volgens Mill moeten we nu niet de gevolgen van de individuele daad beschouwen, maar eerder de gevolgen van wanneer de daad een algemene regel zou zijn. Dan wordt duidelijk, dat de mens gelukkiger leeft in een samenleving waarin ouders het redden van hun eigen kinderen belangrijker vinden dan het redden van anderen.² Dit 'regelutilisme' ontloopt tevens het bezwaar dat beloftes uit het verleden van belang zijn, en niet alleen de gevolgen. Natuurlijk kan een belofte breken meer geluk dan pijn opleveren, maar als het breken van een belofte eerder regel dan uitzondering is, lijkt dat een garantie voor minder geluk. We zijn beter af wanneer we op onze beloftes kunnen vertrouwen.

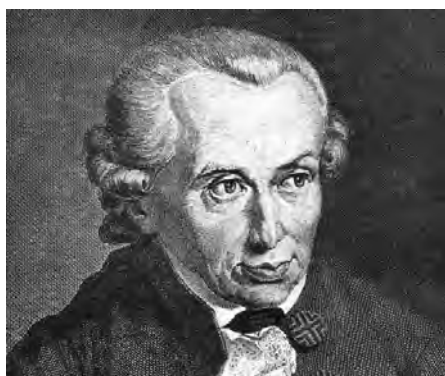
Waarom zou je het grootste mogelijke geluk willen, voor zoveel mogelijk mensen?

Mederedacteur René van Elst vroeg naar aanleiding van de Categorische Imperatief van Kant ◀: waarom zouden we deze volgen? Kant noemde het onze plicht. Maar wat waarborgt het utilitarisme? Waarom zouden we het algemene geluk willen bewerkstelligen, zelfs dat van onbekenden? Met andere woorden, wat zorgt ervoor dat we een beroep doen op het utiliteitsprincipe? Ik kan toch gewoon doen waar ik gelukkig van word, ongeacht de gevolgen. Mede omdat deze laatste houding veelvoorkomend is, bedenken filosofen morele standaarden, zich realiserend dat eraan gehoorzamen zwaarwegen-

de motieven behoeft. Mill noemde er twee.

Ten eerste, de externe sanctie. We hopen op de genegenheid van onze medemens of op die van God. God bestaat niet, dus plezieren we onze medemens. Waar Kant nog het geloof in een hiernamaals noodzakelijk achtte om de morele wet te eerbiedigen, heeft de utilitarist genoeg aan de bindende dwang van zijn medemens. Aangezien ik wens dat jouw handeling mijn geluk bevordert, handel ik op mijn beurt in het belang van jouw geluk.

Ten tweede is er voor de utilitarist een interne sanctie: het geweten. Een goed gecultiveerd, subjectief gevoel dat ons ervan weerhoudt andermans geluk te frustreren of hem of haar pijn te doen. Ons geweten is volgens Mill de uiteindelijk dwingende reden voor morele standaarden, zowel voor de morele wet van Kant als voor het utiliteitsprincipe. Hoe groter het geweten, hoe sterker de kracht die moet worden overwonnen immoreel te handelen. Daarmee komen we op de derde ethische theorie waarmee we zonder hulp van een God goed kunnen doen: de deugdenethiek. Want ons geweten hangt samen met ons karakter en het karakter kunnen we vormen. In het derde en laatste deel zal ik de ideeën van de Griekse denker Aristoteles (384-322 v.o.j.) uiteenzetten. Hij had een theorie over deugden en karaktervorming, die niet alleen fundamenteel bleek te zijn voor die van Kant en Bentham, maar die in deze tijd van integriteitskwesaties en megalomane machthebbers, nog steeds actueel is.



lijkse leven zal de voorkeur voor familie of vrienden niemand kwalijk worden genomen, mits geen ander recht wordt geschonden. Ieders geluk telt als gelijk, maar dat een ouder het redden van zijn eigen kind prefereert boven het redden van ieder ander, is

¹ MU, p. 20.

² MU, p. 39.



Noot naar aanleiding van de spreuk *Dulce est pro patria mori*

Paul Mercken

De bekende spreuk uit de oudheid *Dulce est pro patria mori* (Zoet is het voor het Vaderland te sterven – zie daarover het artikel van Anton van Hooff op pag. 6 van De

Vrijdenker 2018-07) roept me de eveneens algemeen bekende *Ethica* van Aristoteles in de herinnering, voor wie de deugd een aangeleerde habituele eigenschap was waardoor iemand op het gebied waar de deugd overging, zonder verder te hoeven nadenken, meteen juist handelde.

Het criterium of je die deugd bezat of niet, was of je bij een actuele daad genot beleefde of niet. Genot was immers het

doel van het actieve leven: *eudaimonia*, zich wel bevinden, hetgeen wij meestal vertalen als ‘gelukkig zijn’. Het actieve leven zijnde het domein van de morele deugd. Het gevolg was dan ook dat als je de deugd bezat en je kwam in de gelegenheid ernaar te handelen, je dat dan ook als het ware automatisch deed.

De intentie

Was je niet in die gelegenheid, dan bleef het voorlopig bij de *intentie*, maar dan wel op zo’n manier dat je op zoek ging naar de logistiek optimale manier om zo snel en efficiënt mogelijk de gewenste handeling te verrichten. De hierbij gebruikte logica was noch deductief noch inductief, welke beide vormen tot het domein van de beschouwing behoren, maar behoort tot het domein van het handelen (*praktische logica*), waar ook de schone kunsten (*artes liberales*, dat wil zeggen van hen die vrij waren dank zij inkomsten waar ze niet voor moesten werken) toe behoorden. Waar deze laatste een excentriek doel hadden, een objectief product, dat overblijft na de act van het produceren (het artifact), is het doel van de moraal intrinsiek, dat wil zeggen dat die in de daad zelf ligt.

Hannah Arendt heeft daar nog op voortgeborduurd.

De deugd haar eigen beloning

In die zin begrepen is Aristoteles een voorloper van Immanuel Kant, alhoewel hij op dit gebied vaak, maar ten onrechte, met hem wordt gecontrasteerd. Voor beiden geldt dat het juiste handelen een doel op zich is en geen middel tot iets anders. De eudaimonie ligt immers niet buiten het deugdzaam handelen maar is er een concomittant, een vanzelfsprekende bijkomstigheid en voltooiing van, te vergelijken met het bloeien van een bloem. Vergeten we niet dat Aristoteles van huis uit een botanicus was.



Dulce

Nu begreep onze filosoof, die vanaf zijn prille jeugd over oorlog en vrede had nagedacht – in hun beider jongelingsjaren had hij nog Alexander de Grote lesgegeven – en wel wist dat het doel van de oorlog (vaak opgelegde) vrede was, ook wel dat sterven voor het vaderland geen pretje was. Maar vergeleken met de schande die men verwierf als men in die omstandigheden zijn snor drukte, was het toch noch de beste, ja de enig mogelijke keuze.

Moraal was een sociale aangelegenheid. Je hoorde te doen wat er van je verwacht werd. Ook Socrates, die principieel dienstweigeraar was, trok mee als hopliet in een onrechtvaardige door tirannen uitgelokte oorlog, maar hield zich wel gedeisd genoeg om niemand te moeten doden.

Typisch voor deze filosoof: de wet vereiste van hem ten strijde te trekken maar niet bepaald een vijand te doden, en gedood worden, nou, dat was dus in de vereiste zin *dulce*, dat wil zeggen ‘te verkiezen’.



Verknipte roomsen

Jan Willem Nienhuys

Tal van religies bezondigen zich aan onderdrukking van vrouwen, en het traditionele christendom deed daar vlijtig aan mee. De meest economische verklaring lijkt te zijn dat religies gewoon meedoen met heersende patriarchale opvattingen. Het oerchristendom was helemaal niet zo vrouwonvriendelijk. Het rooms-katholieke idee dat priesters geen seks mogen hebben, was ook afgekeken van de concurrentie, maar het duurde veel meer dan duizend jaar voor de huidige praktijk ontstond.

Voor de onderstaande uiteenzetting baseer ik me grotendeels op *Abermahls kräfte der Hahn* van Karlheinz Deschner, waar ik al eerder over schreef. Uit de evangeliën valt op te maken dat Jezus vele vrouwelijke volgelingen had. Ook in de vroege christengemeentes speelden vrouwen een belangrijke rol. Rond het jaar 300 was de meerderheid van de christenen vrouw. Paulus heeft zich veel moeite gegeven om het christendom aan te passen aan de Romeinse cultuur, en onderdeel daarvan was de achterstelling van vrouwen. Geleidelijk werd hen elke kerkelijke functie ontnomen. De joodse reinheidswetten beschouwden menstruerende vrouwen als onrein, en dat werd overgenomen door de christelijke kerk en trouwens later ook door de islam. Tijdens de menstruatie mochten vrouwen de kerk niet in en nog in de vijfde eeuw mochten ze ook niet gedoopt worden. Na een bevalling waren vrouwen eveneens onrein (nog een graadje strenger dan in Leviticus 12) en dus mocht een vrouw die in het kraambed overleed niet gedoopt worden. Die vrouwenhaat werd gedeeltelijk ingegeven door de verheerlijking van de ascese.

Ascetische bewegingen komen in meerdere religies voor, dat schijnt er dus bij te horen. Buiten religies komt het natuurlijk ook wel voor dat mensen zich van alles ontszeggen vanwege een of ander ideaal. In reli-

gies vervult het de functie van een oprechtheidstest. Bij de boeddhisten zijn er trouwens ook kloosters en monniken die in armoede en seksuele onthouding leven.

Celibaat

De apostel Petrus was in elk geval getrouwd en had kinderen, en in 1 Timotheus 3:2 lezen we dat een 'episkopos' (een bisschop dus) een voorbeeldig leven diende te leiden, onder andere dat hij maar één vrouw mocht hebben en goed op zijn kinderen hoorde te letten. Anton van Hooff heeft aan de hand van de zogeheten Vestaalse maagden uitgelegd dat maagdelijkheid althans in sommige



omstandigheden hoog gewaardeerd werd bij de Romeinen. Die hoge waardering voor maagdelijkheid werd gekopieerd door het christendom.

In de Oosterse kerk was het normaal dat geestelijken gehuwd waren. Seks was alleen verboden als men de eucharistie wilde vieren, maar dat gebeurde maar af en toe (we hebben het niet over monniken die in de Oosterse kerk erg vrouwvijandig zijn). In het Westen droegen priesters echter dagelijks een mis op, en dan wordt de huwelijks staat natuurlijk ingewikkelder. Daar kwam nog bij dat priesters veel geld moesten afdra-

gen aan de bisschoppen, dat maakte het voeren van een huishouding met vrouw en kinderen ook problematisch. Priesters met familie en kinderen kunnen een soort erfelijke adel worden, die de wereldse hiërarchie doorbreekt. Het celibaat draagt dus wezenlijk bij aan het handhaven van een piramidale machtsstructuur, die in de rooms-katholieke kerk krachtiger is dan in andere grote religies. Pas in de zesde eeuw werden huwelijken van priesters ongeldig verklaard. Rond het jaar 600 heeft de katholieke kerk bij twee verschillende concilies verordonneerd dat vrouwen die seksueel verkeer met priesters hadden, *verkocht* moesten worden! We moeten hierbij in gedachten houden dat het huwelijk pas in de 14de eeuw iets kerkelijks werd en pas twee eeuwen daarna in kerkgebouwen gesloten werd. Voor die tijd was het huwelijk een voornamelijk civiele aangelegenheid.

Pogingen om het celibaat in te voeren dateren (volgens Wikipedia) al van de 4de eeuw, maar het werd pas menens in 1074, toen paus Gregorius VII ◀ gehuwde geestelijken verbood om ambtshandelingen te verrichten. Daar waren heel veel lagere geestelijken het niet mee eens, en gedurende de middeleeuwen plachten massa's geestelijken een of meerdere vrouwen te hebben, die weliswaar niet bij hen thuis woonden (het waren dus technisch geen concubines) maar in aanpalende huizen waar het wemelde van de kinderen. De al eerder bestaande nadruk op het celibaat leidde tot onverkwikkelijke toestanden. Zo werd het in 753 op het Concilie van Metz al nodig gevonden straffen voor te schrijven voor geestelijken die ontucht bedreven met nonnen, moeders (!) en zusters. Aan het eind van de middeleeuwen waren diverse nonnenkloosters feitelijk bordelen met eveneens veel kinderen. In Lausanne verbood de gemeenteraad aan de plaatselijke nonnen om het bordeel te beconcurreren. De pausen maakten

het behoorlijk bont vanaf de 10de eeuw. De tegenpauzen in Lyon veranderden in de 13de eeuw de stad in een borddeel. Paus Alexander VI (1492-1503) spande de kroon. Hij maakte zijn zoon Cesare tot kardinaal op zijn achttiende, en had een verhouding met zijn dochter Lucretia¹, die het trouwens ook met haar broers deed. Zijn criticus Savonarola eindigde op de brandstapel.

Copernicus

Een van de bekendste personen die tijdens de Contrareformatie last kregen van de strenge regels was Nicolaus Copernicus ►.

Die was kanunnik (geen priester) en neef en lijfarts van de bisschop. Wij kennen hem natuurlijk als de grondlegger van het wereldbeeld waarin de zon stilstaat en de aarde zowel om de zon als om haar eigen as draait. Zijn beroemde boek daarover was echter pas op zijn sterfbed (1543)

klaar. Hij moest in 1538, op zijn 65ste, zijn huishoudster tevens achternicht Anna Schilling (ca. 48) ontslaan en het huis uitzetten. Wat precies de relatie van de mooie en rijke Anna met haar oudoom was, is onduidelijk.

Vanaf ongeveer die tijd, en zeker na het Concilie van Trente (1545-1563), werden de seksuele uitpattingen van de geestelijkheid allemaal wat minder openlijk, maar nog eind jaren 1878 was er in een bepaald klein bisdom in Zuid-Italië geen een priester, de bisschop zelf niet uitgezonderd, die niet openlijk met een vrouw samenwoonde. Nog in de negentiende eeuw dwongen sommige Romeinse kardinalen mannen om hun vrouw af te staan, omdat alleen gehuwde vrouwen kinderen van geestelijken mochten krijgen. De gebroeders Anton en Augustin Theiner vulden in 1828 een driedelig werk met pedofilie, sadisme, abortus en moorden wegens lust of jaloezie door geestelijken. De rooms-katholieke kerk heeft haar best gedaan dit boek uit de handel te krijgen. Veel priesters die de celibaatsgelofte ernstig namen, hadden het daar erg moeilijk mee: in sommige gevallen castrerden ze zichzelf.

In het algemeen zijn de verschillende kenmerken van religies op te vatten als gevolgen van pogingen tot klantenbinding door een geestelijkheid die een in wezen waardeeloos product (namelijk bescherming tegen een onzichtbare boeman) probeert te slijten. Het duidelijk dysfunctionele rooms-katholieke celibaat is een ongemakkelijk tegenvoorbeeld voor deze theorie, en trouwens ook voor tal van andere theorieën over religie. Dat het telkens van bovenaf opgelegd en van onderaf gesaboteerd werd, ondersteunt de zienswijze dat het een onderdeel was van de centralistische

bestuursstructuur waarin de rooms-katholieke kerk ook excelleert, vergeleken met andere religies. De celibaatsverplichting is een methode van de kerk om aan de geestelijkheid duidelijk te maken dat ze zich helemaal (24/7 in het moderne jargon) voor de kerk moeten inzetten.

Het is dan ook volgens mij geen toeval dat extra nadruk op het celibaat historisch samengaat met pogingen de macht van de rooms-katholieke hiërarchie te verstevigen. In 1074 had de oosters-orthodoxe kerk zich net (1054) afgescheiden en de Contra-reformatie was ook een poging om het gezag weer te herstellen.

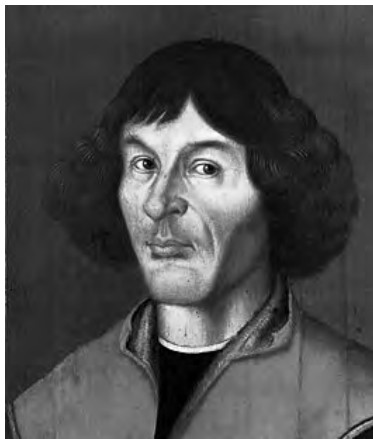
Pornografie en anticonceptie

Het onnatuurlijke celibaat had nog een neveneffect, namelijk de opbloei van een moraaltheologie die zich in groot detail bezighield met seks. Vanaf de 17de eeuw waren leerboeken moraaltheologie feitelijk

een genre pornografie waarin elke vorm van seks in groot en eindeloos detail besproken werd. Niets mocht, behalve 'gewone' seks tussen gehuwden zonder pogingen tot anticonceptie. Met deze lectuur en colleges daarover op het seminarie kwamen de priesters nog een beetje aan hun trekken. Deschner geeft diverse staaltjes, maar De Vrijdenker is een keurig blad, u moet het dus zelf maar nalezen.

Het is me niet duidelijk waarom de roomse kerk zo'n afkeer heeft van anticonceptie. De theorie is dat men niet in mag gaan tegen de door God geschapen natuurlijke gang van zaken. Dat is natuurlijk flauwekul, want als men deze gedachte consequent doortrekt, mag men ook geen machines gebruiken en strikt genomen zou men dan moeten leven als de chimpansees: eigen kostje bij elkaar scharrelen in de natuur, geen vuur en ook geen kleding want als God gewild had dat we kleding droegen, zouden we allemaal een vacht hebben. Huizen zijn ook tegennatuurlijk, om maar te zwijgen van boeken over moraaltheologie. Die goddelijke orde geldt echter volgens de roomsen uitsluitend en alleen voor seks. Sommige christelijke sekten hebben volgens dezelfde redenering ook bezwaar tegen vaccinatie, en in de VS zijn er zogeheten evangelische christenen die ook mordicus tegen anticonceptie in elke vorm zijn.

Anticonceptie vermindert natuurlijk het aantal klanten van de geestelijkheid, maar dat is niet de enige verklaring voor de afschuw die de roomse kerkleiding tentoonspreidt. Anton van Hooff verhaalt van zijn ontdekking van de periodieke onthouding van zijn ouders. Dat periodieke onthouding (waar niets natuurlijks aan is) dan wel mocht, is een aanwijzing dat niet het belang van bevolkingsgroei, maar het celibaat en de daarmee gepaard gaande frustraties zowel de ongezonde belangstelling voor seks als de roomse afkeer van anticonceptie in stand houdt.



¹ Tegenwoordig is bekend dat er geen historisch bewijs is voor de incestverhalen omtrent Paus Alexander VI en zijn familie De Borgia. Deze mythe is bedacht door politieke tegenstanders van hem. Mary Hollingworth, die een expert is op het gebied van Alexander VI, heeft dit aangetoond in haar boek *The Borgias*. (noot van de redactie)



De spagaat van de gelovige wetenschapper

René van Elst

Toevallig bracht de dominee God ook ter sprake, maar hij wist mij niet mede te slepen. Je moest iets geloven begreep ik, en als je dat geloofde dan was het daardoor waar. Ik was geen schriftgeleerde, maar ik vond die voorstelling niet juist. Iets was waar, en daarom geloofde je het, dacht ik, en je moest het er mede eens zijn, maar zelfs dat was niet altijd nodig.

Gerard Reve, *Het Boek Van Violet En Dood*, hst. XVII.

Chris Kruse (1952) studeerde organische en medische chemie aan de Universiteit van Leiden. Hij promoveerde in 1978. Sinds 1981 was hij werkzaam bij Solvay Pharmaceuticals, waar hij onder andere verantwoordelijk was voor het ontwikkelen en onderzoeken van nieuwe medicijnen op het gebied van de psychiatrie. Sinds 1997 is hij bijzonder hoogleraar Geneesmiddelenonderzoek bij het Swammerdam Institute for Life Sciences aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast is Kruse bestuurslid van ForumC. ForumC is een stichting die over zichzelf zegt: *ForumC stimuleert het debat over grote vragen op het raakvlak van geloof, wetenschap en samenleving. Hiermee moedigen we christenen aan om meer zichtbaar in een steeds minder christelijke samenleving te functioneren. Mensen met een andere levensbeschouwing zetten we aan het denken. We laten hen zien dat God geloofwaardig is en het christelijk geloof bijdraagt aan een realistische en geïnspireerde blik op deze wereld.*

★

In september 2014 woonde ik in Amsterdam een discussie voor studentenpubliek bij over geloof en onderwijs tussen Floris van den Berg,

die hier geen nadere toelichting behoeft, Mohammed Ajouaou, islamitisch theoloog aan de VU (!) en Chris Kruse, optredend namens ForumC. Van die discussie heb ik verslag gedaan in De Vrijdenker van november 2014. Ik meende de heer Kruse toen ergens van te herkennen en nadat ik dat tegen hem had gezegd, hadden we snel boven water dat we collega's op afstand waren geweest bij Solvay Pharmaceuticals in Weesp, hij bij Onderzoek & Ontwikkeling en ik bij Personeel & Organisatie.

Tijdens de Vrijdenkersdag 2018



in Utrecht (zie mijn korte verslag in de vorige Vrijdenker) ontmoette ik Chris Kruse ▲ opnieuw. Ook bij deze gelegenheid voerde hij op zijn eigen sympathieke wijze het woord namens ForumC als aanhanger/verkondiger van het christelijk geloof. (Zou de wereld niet overzichtelijker zijn als mensen waar wij het niet mee eens zijn ook tenminste een beetje onsympathiek waren?) Zelf druk met foto- en video-opnamen en meer schrijver dan debater, heb ik na de pauze niet op zijn uitspraken gereageerd; mijn

gedachten daarover geef ik u hier – voor wat ze waard zijn.

U kunt het betoog van Chris Kruse (terug)zien op ons YouTube-kanaal; de link is:

<https://youtu.be/wIKApbyC3XU>.

Ik geef hieronder zijn stellingen kort weer met tussendoor mijn commentaar.

Kruse: Geloof en wetenschap vullen elkaar prachtig aan, al zijn het heel verschillende dingen. In wetenschap draait het om falsifiëren, maar in geloof niet, en nog minder om verifiëren. Geloven gaat over zeker weten van dingen die je niet kunt begrijpen; wetenschap gaat over onzeker weten van dingen die je wel kunt begrijpen.

Commentaar RvE: Ik ga ervan uit dat Kruse met (het) *geloof* steeds bedoelt: het christelijk geloof. Voor hem leveren dat geloof en de wetenschap samen een goed wereldbeeld op; hij erkent dat in beide opzichten diverse vragen resteren; ook in zijn geloofswereld zijn er dingen die hij niet (zeker) weet. Mijn vraag is hoe je dingen zeker kunt weten als je ze noch kunt waarnemen, noch kunt falsifiëren, noch kunt verifiëren, noch kunt begrijpen, noch kunt beredeneren.

Waarop berust dan de zekerheid van het geloof? Dat iets in een “heilig boek” staat en voortdurend herkauwd wordt, bewijst natuurlijk niets.

Nu weet ik (uit de discussie van 2014) dat het geloof van Kruse, die in een gelovig gezin is opgegroeid, vooral bepaald is door een soort openbaring, ergens in zijn tienerjaren, die hem heeft doen zien dat de inhoud van het geloof wáár is. Ik heb hem na de sessie van onze Vrijdenkersdag gevraagd hoe hij in een ‘ervaring’, die zich enkel in zijn eigen hoofd

heeft afgespeeld, een bewijs kan zien voor de waarheid van bepaalde feiten of opvattingen. Mensen kunnen immers van alles dromen, hallucineren etc., zonder dat wat zij daarbij ‘ervaren’ feitelijk waar is of bestaat; zo zou ik bijvoorbeeld over kabouters of zelfs over Jezus kunnen dromen. Zoals te verwachten was, was zijn antwoord dat die ervaring zodanig was, dat die hem voorgoed heeft overtuigd. We konden slechts constateren dat dit een essentieel verschil is in onze kijk op de dingen.

Gaat wetenschap over onzeker weten van dingen die je kunt begrijpen? Er zijn in onze gewone ervaringswereld tal van dingen waarvan we zonder aarzelen zeggen dat we die zeker weten, bijvoorbeeld dat de Zon bestaat; daar hoor ik tenminste nooit discussie over. (In de filosofie wordt alle kennis ter discussie gesteld, maar zo diep ga ik hier niet graven.) Ik stel dat de wetenschap in de loop der eeuwen onze zekere kennis heeft uitgebreid. Zo weten wij (enkele *nitwits* niet meegeteld) thans zeker dat de aarde een iets afgeplatte roterende bol is. Tegelijk is het waar dat veel wetenschap nog in het theorie- / hypothesestadium verkeert, terwijl gezocht wordt naar zo zeker mogelijke kennis. Bovendien wordt in de wetenschap van alles (nog) niet echt begrepen, zoals de quantummechanica¹.

Kruse: Wetenschap serieus nemen betekent respectvol wantrouwen van interpretaties van waarnemingen.

Voor de vorming van het gestructureerde heelal en de precies afgestemde natuurconstanten is schepping door een ontwerper een even (on)waarschijnlijke rationele hypothese als een oerknal. Idem als we het hebben over het ontstaan van leven, de verwantschap tussen de soorten en de evolutietheorie.

Commentaar RvE: Inderdaad kun je het streven naar verificatie en/of falsificatie opvatten als een in de wetenschapsbeoefening ingebakken vorm van wantrouwen. Dat streven komt voort uit de behoefte aan zekerheid; de wetenschap kan tot op ‘zekere’ hoogte aan die behoefte voldoen.

Een opmerkelijk en belangrijk punt is, dat aan het geloof juist géén respectvol wantrouwen van informatie en interpretaties te pas komt. Wat geopenbaard heet te zijn en verkondigd wordt, wordt gewoon als wáár beschouwd – de gelovige weet het zeker, ook als hij het niet begrijpt en ook als het in strijd is met natuurwetten, gezond verstand en dagelijkse ervaring. De wetenschapper trekt – min of meer voorzichtig – zijn conclusies uit feitenmateriaal; de gelovige *begint* als het ware met de conclusie en interpreteert alle feiten waar hij niet omheen kan in het licht daarvan. Dit maakt het zo moeilijk te begrijpen dat iemand tegelijk wetenschapper en gelovig kan zijn. De wetenschapper is per definitie kritisch, de gelovige niet. Spreken van ‘schizofrenie’ in het geval van een gelovige wetenschapper zou niet terecht zijn; beter is de term ‘cognitieve dissonantie’, al verklaart die evenmin iets. Laten we het erop houden dat een gelovige wetenschapper een voor ons moeilijk te begrijpen spagaat vertoont in zijn/haar denken.

Dat de hypothesen “schepping” en “oerknal” even (on)waarschijnlijk en rationeel zouden zijn... Vindt u dat ook, lezer? Ik niet. Wij, ik bedoel de astronomen, zien de roodverschuiving in het licht van de sterrenstelsels, die toeneemt naarmate ze verder van ons verwijderd zijn, wat niet veel anders kan betekenen dan dat het heelal aan het uitzetten is. Een betrekkelijk eenvoudige berekening wijst uit dat alles 13,8 miljard jaar geleden op een “kluitje” gezeten moet hebben. Bovendien bevestigt het bestaan van de zgn. achtergrondstraling de theorie over hoe het heelal zich vanuit zo’n “kluitje” moet hebben ontwikkeld. Keiharde bewijzen? Nee, maar wel perfect rationeel en gebaseerd op waargenomen feiten, zonder dat een heel nieuw en nooit waargenomen element aan het verhaal wordt toegevoegd. Ik bedoel daarmee een onstoffelijke almachtige intelligentie, een geestelijk wezen, dat zomaar onverschrokken in het niets aanwezig zou zijn geweest en dingen geschapen zou hebben uit niets. Veel mensen schreven vroeger (velen doen dat nog) goede en slechte dingen die hen over-

kwamen toe aan het werk van geesten. Was dat rationeel? In het denken van toen misschien wel, maar was zo’n verklaring even (on)waarschijnlijk als een verklaring op basis van natuurwetten, causaliteit etc.? Natuurlijk niet. (Anton Constandse is wel eens bekritiseerd omdat hij vaak het woord “natuurlijk” gebruikte bij het uiteenzetten van zijn standpunt, dus ik verkeer in het goede gezelschap van een vroegere redacteur als ik ook af en toe “natuurlijk” schrijf.) Dat toen zomaar zo’n intelligent, naar Liefde verlangend en scheppend wezen bestond, is niets anders dan een sprookje en te “weten” dat het bestond, is irrationeel.

Over het idee van *fine tuning*, dat de natuurconstanten zo netjes afgestemd zijn (uiteraard door een superieur wezen) dat leven kon ontstaan, heb ik al eerder afwijzend geschreven (*Fine tuning met Emanuel Rutten*, Vrijdenker 2014-07); ik laat dat nu even rusten.

Zijn de theorieën over het ontstaan van het leven, de verwantschap tussen de soorten en de evolutie net zo (on)waarschijnlijk en rationeel als de bewering dat een opperwezen alles op gang heeft gebracht en aangestuurd, eventueel met ingrepen op cruciale momenten? Tsja, als je al zeker bent van het bestaan van het opperwezen en voorbijziet aan de overweldigende hoeveelheid feitenmateriaal uit de geologie, paleontologie, biochemie, genetika etc., dan kun je alles beweren.

Het probleem bij e.e.a. is dat voor de gelovige het bestaan van de almachtige God net zo’n vaststaand feit is als voor ons allemaal het bestaan van de Zon. Wij als ongelovigen laten dat onvoldoende tot ons doordringen. Het is vanuit die geloofszekerheid dat verklaringen op basis van Gods bestaan en ingrijpen, volgens gelovigen waarschijnlijk, of zelfs gewoon juist, en rationeel zijn.

Kruse: Met de evolutietheorie is niets mis, maar zowel evolutionisme als creationisme als levensbeschouwing zien voorbij aan niet welgevalige informatie.

Commentaar RvE: Zoals tijdens de Vrijdenkersdag-discussie al is opgemerkt, bestaat er helemaal geen evolutionisme. Er is een theorie, de evolutietheorie, die gebaseerd is op waargenomen feiten waar iedereen kennis van kan nemen (al zal niet iedereen zomaar toegang krijgen tot elk doosje of laatje in elk natuurhistorisch instituut of museum). Het is rationeel om aan de juistheid van die theorie, die in de kern heel eenvoudig is, een hoge mate van waarschijnlijkheid toe te kennen. Dat is wat een aanhanger van die theorie doet, tot er een betere theorie komt. De theorie krijgt ook van haar aanhangers ‘respectvol wantrouwen’. Het is dus geen -isme, geen ideologie, geen levensbeschouwing, geen in tafelen gebeitelde (geloofs)leer, er is geen plicht tot geloven of tot rituelen en er komt niets bovennatuurlijks aan te pas.

Zien de aanhangers van de evolutietheorie voorbij aan niet-welgevalige informatie? Die aanhangers besteden veel tijd aan het weerleggen van (niet zelden vergezochte of onzinnige) kritiek. Uiteraard gaan zij voorbij aan “informatie” die alleen op geloof berust.

Creationisme bestaat wel, namelijk als onderdeel van een meeromvattende levens- en wereldbeschouwing die gebaseerd is op geloof. Zien de creationisten voorbij aan hen niet welgevallige informatie? De meesten zitten in hun eigen *bubble*, met een collectieve *one track mind*, waarin wetenschappelijke informatie nauwelijks doordringt. En helaas zijn er mensen die hun best doen om dat zo te houden, vanuit de – volkomen juiste! – gedachte dat wetenschap een gevaar vormt voor geloof.

Kruse: De Bijbel gaat boven menselijke gedachten uit en leert dat alles is

ontstaan door actief ingrijpen van God. Het neodarwinisme heeft geen enkele bevredigende verklaring van zaken als het ontstaan van leven, zelfbewustzijn en ethiek.

Commentaar RvE: De Bijbel gaat geenszins boven menselijke gedachten uit en is juist heel banaal. Eeuwen geleden hebben mensen oude en steeds doorvertelde en veranderde verhalen en mythen en propaganda opgeschreven en die geschriften later gebundeld. De vertelde gebeurtenissen spelen zich zogezegd heel laag boven de grond af. Van de vermelde feiten is het meeste niet verifieerbaar of onjuist of onmogelijk. Op veel punten is wat heet te zijn gebeurd of wat is voorgeschreven moreel beneden alle peil. (Een klein voorbeeldje: Jezus zegt in Lucas 19:27 “Maar deze vijanden van mij, die niet wilden dat ik koning over hen zou zijn, breng ze hier en sla ze hier voor mijn ogen dood.” Volgens mij zien gelovigen maar liever aan dit soort teksten voorbij.) Feitenkennis, bijvoorbeeld op het gebied van geneeskunde of voedselproductie, waar mensen wat aan zouden hebben, vind je in de Bijbel niet. De centrale “theorie” over zondeval en verlossing door de kruisdood hangt van de *plot holes* en onlogische elementen aan elkaar. Trouwens, als je Genesis niet letterlijk neemt – zoals veel gelovigen gelukkig al doen – was er geen zondeval en blijft er van het verlossingsverhaal dus niets over.

Het leven is een complex chemisch proces, waarvan het ontstaan zich na een paar miljard jaar helaas niet of nauwelijks laat reconstrueren. Maar er wordt druk aan gewerkt. Hoe dan ook, de bestaande moeilijkheid rechtvaardigt niet het aan het verhaal toevoegen van een ongezien en onverklaarbaar opperwezen.

Zelfbewustzijn is moeilijk uit te leggen, nog veel moeilijker dan het uitleggen van de kleur rood aan een blinde. Het is een ervaring, die voortvloeit uit een proces van razendsnelle informatieverwerking in de hersenen vanuit de zintuiglijke indrukken uit het hele lichaam. Voor een ‘verklaring’ kom je met hypothesen over een opperwezen en over de ziel geen stap verder. Beter gezegd: je sluit elke serieuze verklaring uit. Het is uiteindelijk een kwestie van neurologie, (zintuig)psychologie, informatica en cybernetica.

Dat de “evolutionisten” geen verklaring zouden hebben voor ethiek is nonsens of een gevalletje onwetendheid dan wel oogkleppen. Wij mensen kunnen geen sociale wezens zijn zonder een bepaalde mate van moraal, deels ‘ingebakken’, deels in onderling contact aangeleerd. Ook andere dieren hebben dat, zij het onuitgesproken. *Wij* hebben onze *mores* onder woorden gebracht en erover gediscussieerd en ze uiteindelijk opgeschreven, er ethische theorieën omheen gebouwd en er strafrecht aan vastgeknoopt. Alles mensenwerk; een goddelijke wil kwam er niet aan te pas, behalve als verzonnen rechtvaardiging voor wat gezagsdragers het beste achtten.

Kruse: Wat scheppen inhoudt, is voor ons onmogelijk te begrijpen.

Commentaar RvE: Dat kan ik niet tegenspreken!

¹ In een Scientific American-artikel van 3-9-2018 wordt gemeld dat sommige wetenschappers in de onverklaarbare uitkomsten van quantummechanische experimenten bewijs zien dat ‘a transpersonal mind underlies the material world’. De ‘God of the gaps’ is nog steeds niet dood...



She too

Ovidius gunt de vrouw genot

Anton van Hooff

De verontwaardiging over mannen die zich aan vrouwen of jongens hebben vergrepen, is gebaseerd op de overtuiging dat alleen met wederzijdse instemming de liefde mag worden bedreven. Deze norm van 'consensualiteit' is een betrekkelijk recente romantische en humanistische ontwikkeling. In een eerder stadium van beschaving was – en is – liefde steeds een kwestie van veroveren: de man legt zijn wil op aan de al of niet willige partner.

In het boek over antieke lust en liefde dat ik aan het schrijven ben, is de boodschap dan ook: liefdesverhoudingen in de oudheid zijn altijd asymmetrisch: de macho wil macht hebben over de uitverkoren vrouw of knaap. Liefst *laat* zij of hij zich nemen, maar dwang en geweld zijn niet uit den boze.

Dichter van de Metamorfosen

Maar toch is er een uitzondering en wel bij de liefdesdichter Ovidius (43 vC- 17 nC). Hij is vooral bekend van zijn mythologische epos *Metamorfosen*, die steevast op het gymnasium worden gelezen – dit schooljaar is hij weer eindexaminauteur. Daarin rijgt hij op briljante wijze zo'n vijfhonderd antieke verhalen aaneen die allemaal uitlopen op een gedaanteverwisseling, in de vertaling van Marietje d'Hane-Scheltema een bestseller.¹ Zo wordt het meisje Daphne om te ontkomen aan de god Apollo veranderd in een laurierboom – *daphnè* in het Grieks. Jupiters vrouw Juno veranderde uit jaloezie haar mans geliefde Callisto in een beer, die door Jupiter vervolgens in het sterrenbeeld Grote Beer wordt getransfigureerd. En de apotheose van het omvangrijke werk bestaat uit de komeet waarin Julius Caesar na zijn dood aan de hemel verschijnt.

Het is moeilijk om leerlingen die al moeite genoeg hebben met het vertalen van Ovidius' weerbarstige Latijn, oog te laten krijgen voor het lichtvoetige karakter van de *Metamorfosen*. Ovidius gelooft namelijk niet echt in de mythen. Voor hem zijn ze louter kostelijk verhalengoed. Een enkele keer is zijn ironie aanwijsbaar, bijvoorbeeld als stroomgod Inachus tot zijn ontzetting ontdekt dat zijn dochter Io in een koe is veranderd. Hij huilt zo overdadig

dat hij met zijn tranen zijn eigen stroom vermeerdert! Zijn lijden was uitzichtloos:

En ik kan niet eens door de dood een einde maken aan het enorme verdriet.

Het is een nadeel god te zijn; de gesloten poort van de dood

rekt onze rouw tot in eeuwigheid (1,661-663). Dat is het tragische lot van de goden: in hun eeuwigheid kunnen zij geen einde maken aan hun bestaan! In dit opzicht zijn mensen machtiger dan goden, verklaren enkele antieke denkers.

Leraar van de liefde

Ook dit jaar ga ik weer op tournee langs scholen en afdelingen van het Nederlands Klassiek Verbond met de eindexamenvoorzacht over Ovidius. Om het gehoor gevoel te laten krijgen voor het frivole van Ovidius' dichterschap begin ik met de liefdespoëzie die hem in het Rome rond het begin van de jaartelling mate-loos populair maakte. Hij beschreef zijn eigen liefdeservaringen in de bundel *Amores*.² Die sloeg zo aan dat hij in dichtvorm een volledige liefdesleergang schreef. Hij gaf die – heel ironisch – de titel *Liefdeskunde, Ars*

amatoria.³ Het Latijnse woord *Ars* betekent in de eerste plaats niet 'kunst', maar techniek, vak, kunde. Handboeken in proza over architectuur, medicijn en welsprekendheid heten *Ars*....

Ovidius geeft in zijn handboek liefde adviezen over waar willige vrouwen te vinden zijn (theater, renbaan), hoe je hen moet benaderen (briefjes via dienaressen) en moet inpalmen. Hij knapte echter af op een vrouw die maar cadeaus wilde:

Waarom ik veranderd ben, vraag je? Omdat je cadeaus eist.

Dat doet een prostituee die gedwongen haar lichaam prijsgeeft. Daarbij vervloekt ze haar inhalige pooier 'en wat jullie vrijwillig doen, doet zij onder dwang.'

Ex aequo

Ovidius zoekt echter de echte liefde.

² *Ovidius Amores. Liefdesgedichten*, vert. Marietje d'Hane Scheltema, Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam 2015. Ook deze bundel is in een tweetalige editie in de Reclamreeks verschenen

³ *Ovidius Lessen in liefde*, vert. M. d'Hane-Scheltema, Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam 2004. Ook beschikbaar in de Latijns-Duitse editie van Reclam.



¹ *Ovidius Metamorphosen*, vert. M. d'Hane-Scheltema, 447 pp., 17 drukken, Athenaeum - Polak & van Gennep, Amsterdam. In de Duitse Reclamreeks is dit werk zeer 'preiswert' in een tweetalige editie beschikbaar.

Liefde, die beiden *ex aequo* welkom zal zijn,
waarom verkoopt de een die en koopt de ander?

In het Latijn staat *ex aequo*, de term die nu nog voortleeft in sport, spel en verkiezingen als twee tegelijk aankomen of het hetzelfde aantal punten of stemmen vergaren. Hetzelfde *ex aequo* gebruikt Ovidius bij het 'hoogtepunt' van zijn Liefdeskunde.

Wat ons goed doet is als man en vrouw *ex aequo* de lust beleven.

Ik heb een hekel aan paringen die niet beiden ontspannen.

(Dit is de reden waarom ik minder door knapenliefde word geraakt.)

Ik heb een hekel aan haar die geeft omdat ze moet geven en zelf droog aan haar handwerk ligt te denken.

Wat uit plicht wordt gegeven, is mij geen welkom genot.

Laat geen meisje tegenover mij haar plicht doen.

Het doet me deugd haar kreten te horen die van haar vreugde getuigen en laat ze me vragen dat ik talm en me inhoud.

Laat me de oogjes van mijn uitzinnige partner als overweldigd aanschouwen.

Laat ze smachten en verbieden haar een tijd aan te raken.

Liefdeskunde 2,682-692

Deze passage is in de antieke literatuur uniek door het pleidooi voor samen genieten.

Nog opmerkelijker: de dichter geniet van het genot van zijn partner als die haar orgasme bereikt:

Geloof me, niet dient de liefdeslust verhaast te worden maar zij moet worden opgewekt door een lang uitstel.

Als je de plekjes hebt gevonden waar de vrouw graag wordt aangeraakt,

Laat gène niet in de weg staan om die aan te raken.

Je zult haar ogen zien stralen van een trillend licht,

zoals de zon vaak op een watervlak schittert;

gekreun zal erbij komen, liefdesgekerme,

zoete zuchten en woordjes die bij de vreugde horen.

Liefdeskunde 2,717-724

Juist wegens het gezamenlijk genot heeft Ovidius een voorkeur voor de rijpere, ervaren vrouw, ook al iets bijzonders voor de oudheid. Hij geeft zelfs raad bij welk standje zij de buikrimpels van het moederschap kan verhullen – niet paardjerijden. Begrijpen jullie nu dat ik al werkende aan mijn

'antieke liefdeskunde'

steeds meer waardering krijg voor Ovidius, de antieke expert die in anachronistisch humanisme de liefdespartner het volle pond geeft: she too.

Wat als...?

Hoewel Ovidius zeker een voorloper was in de liefdesethiek, zijn er toch meer tekenen dat de oudheid op weg was naar een humane benadering van de vrouw. Zij had het recht te scheiden, bezat erfrecht en werd ook in de praktijk steeds meer handelingsbekwaam. Romeinse grafstenen tonen vaak man en vrouw als paar – nog onbekend bij de Grieken – en epitafen ver-

heerlijken de huwelijksharmonie. Stoïci als Musonius Rufus (eerst eeuw nC) pleiten voor scholing van meisjes. Maar toen kwam het christendom dat de vrouw weer 'inpakte'. Ze moest van Paulus een hoofddoek dragen en in de dienst haar mond houden. Ze mocht hoogstens als diacones zorgtaken verrichten. Hertrouwen was eigenlijk overspel. Het beste was als maagd bruid van Christus te blijven, maar in het huwelijk konden de driften tenminste gekanaliseerd worden. Seks mocht dan wel, mits niet uit genotzucht, maar gericht op de voortplanting.

Ik stel me wel eens de onhistorische vraag: hoe zou de moraal zijn geworden als die in de lijn van antieke voorvaders verder was ontwikkeld?

De tekeningen van F. Lammers bij dit stukje zijn ontleend aan de Nederlandse vertalingen door J. Meihuizen van *Amores* en *Ars amatoria*, die in het oorlogsjaar 1941 (toen velen vluchtten in lezen) verschenen onder titels van respectievelijk *Het boek der liefdeszangen* en *De kunst der vrijage*.



De evangelisering van Brazilië

Maarten Gorter

In Amerika zwaaien de evangelischen de scepter, dat zullen ongetwijfeld velen van u weten. Dat in een zeer katholiek land als Brazilië ook de evangelischen oprukken en dat zij steeds meer invloed krijgen op het openbaar leven, dat wist u wellicht niet. Mede door de misbruikschandalen in de Rooms-Katholieke Kerk hebben miljoenen Brazilianen zich bekeerd tot evangelische stromingen. De opkomst van het evangelisme is een lang proces geweest dat al vele eeuwen teruggaat maar pas sinds 2000 echt zeer grote stappen maakt.

Brazilië; kolonie, keizerrijk, republiek, dictatuur en democratie

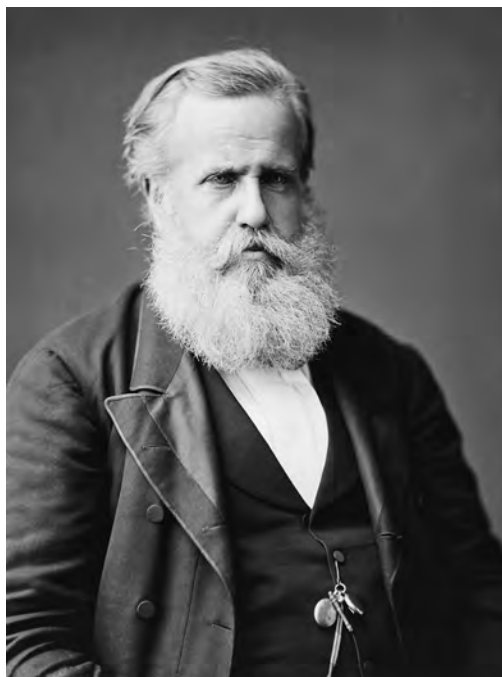
Al in de 16e eeuw kwamen protestantse hugenoten naar Brazilië met als doel een kolonie te stichten. Het lukte echter de hugenoten nooit om invloed in Brazilië te krijgen. Zelfs nadat Johannes Calvijn persoonlijk een groep missionarissen stuurde, lukte het wederom niet. De eerste keer dat het protestantisme een beetje van de grond kwam, was toen (hoe kan het ook anders) missionarissen uit de VS en Duitse migranten begin 19e eeuw naar Brazilië kwamen. De protestanten konden profiteren van het feit dat de katholieke kerk in de 19e eeuw zeer slecht georganiseerd was in Brazilië; zelfs zo slecht georganiseerd dat de Braziliaanse keizer Pedro II ▲ (1825-1891) feitelijk heerste over de kerk. Pedro II was ook een zeer progressieve keizer, hij steunde vrijheid van meningsuiting, de evolutietheorie, de afschaffing van slavernij en las graag Nietzsche. Er speelde zich tussen 1872-1875 ook de "Questão Religiosa" (religieuze kwestie) af; bisschop Antônio Gonçalves ► (1844-1878) ging het pauselijk verbod op vrijmetselaars strikt handhaven. Braziliaanse vrijmetselaars waren echter niet zo antiklerikaal als we kennen uit landen als Frankrijk en Mexico. Pedro II eiste daarom onmiddellijk dat Gonçalves stopte met het verbannen van vrijmetselaars. Gonçalves negeerde echter de keizer, Pedro II was hier woedend over en sleepte Gonçalves voor de Braziliaanse Raad van State (waar Pedro II zelf de leiding over had). De Raad van State besloot - uiteraard - dat de keizer gelijk had en dat het verbannen van katholieken uit bisdommen een statelijke kwestie was, de keizer stelde namelijk zelf de facto bisschoppen aan. Gonçalves bleef echter de keizer negeren. Pedro II sleepte toen hem

en een andere bisschop genaamd Antônio de Macedo (1830-1891), die ook vrijmetselaars verbande, voor het Hooggerechtshof van Brazilië. Alle rechters van het Hooggerechtshof werden aangesteld door de keizer. Het Hooggerechtshof veroordeelde de twee bisschoppen tot 4 jaar dwangarbeid (later omgezet in 4 jaar cel). Miljoenen Brazilianen gingen

toen woedend de straat op en richtten massale vernielingen aan. Pedro II schrok daar zo van, dat hij de bisschoppen toen gratie verleende. De keizer was een lange tijd vanwege zijn progressieve opvattingen mateloos populair geweest, er kwamen toen echter steeds meer barsten in zijn populariteit.

De keizer had te veel vijanden gemaakt, zo was het leger boos omdat officieren niet in het openbaar zonder toestemming van de Minister van Justitie hun mening mochten uiten. De grootste vijanden van de keizer waren echter de grootgrondbezitters die naar hun mening niet genoeg gecompenseerd werden voor het afschaffen van de slavernij. Pedro II werd dan ook afgezet in 1890 tijdens een revolutie, waarbij vooral de grootgrondbezitters een flinke vinger in de pap hadden.

Toen Brazilië een republiek werd, kwam er een grondwet waar de strikte scheiding van kerk en staat in kwam te staan. Deze grondwet werd gesteund door de katholieke kerk vanwege de traditioneel slechte verhouding met de staat



De opmars van de protestanten

De protestanten konden door de vrijheid van godsdienst en scheiding van kerk en staat in een aantal districten van Brazilië nog wat mensen bekeren. Rond 1960 was echter slechts 5% van de bevolking protestant. De vrijheid van godsdienst was tussen 1964-1985 afgeschaft toen Brazilië een militaire dictatuur was, al werden de protestanten niet vervolgd. Rond deze periode werd het evangelisme heel populair omdat het zich richtte op de armste gedeeltes van de bevolking. De evangelischen waren fel anticommunistisch en de generaals die Brazilië bestuurden waren wel tevreden dat de evangelischen de armen ten strengste afraadden om zich aan te sluiten bij communistische bewegingen. Dit was de eerste keer dat de evangelischen enige vorm van invloed

genoten in Brazilië. Toen Brazilië in 1985 weer een democratie

tie werd, kwam de scheiding van kerk en staat opnieuw in de grondwet. Het is een vrij strikte scheiding; de tekst luidt:

Het is de Unie, de Staten, het Federale District en de Gemeenten verboden om 1. religieuze secten of kerken te stichten, ze te subsidiëren, hun functioneren te belemmeren of afhankelijkheidsrelaties of allianties met hen of hun vertegenwoordigers te onderhouden, met uitzondering van samenwerking in het algemeen belang, overeenkomstig wettelijke bepalingen.

Door de steeds grotere klassenverschillen in Brazilië hebben rond het jaar 2000 miljoenen straatarme Brazilianen zich bekeerd tot het evangelisme, 15% van de Braziliaanse bevolking was toen protestants en vooral evangelisch. Rond 2015, na de nog slechtere economische situatie en de misbruikschandalen in de katholieke kerk, is dit zelfs gestegen naar 20%

Presidentschappen van Lula en Rousseff

Brazilië kreeg in 2003 voor het eerst in decennia weer eens een linkse president, genaamd Luiz Inacio Lula da Silva, kortweg Lula▼. Hij maakte zich hard voor een aantal progressieve opvattingen zoals inzake abortus en homorechten. Hij heeft een aantal grote justitiële hervormingen ingevoerd om de slopende bureaucratie terug te dringen. De rechtspraak in Brazilië is vergelijkbaar met die van de VS; erg gepolitiseerd en partijdig.

Lula is dan wel erg populair onder de Braziliaanse bevolking, economisch heeft hij er een bende van gemaakt en hij nam op zijn Prins Bernhards graag wat steekpenningen aan.



Na twee presidentschappen werd hij opgevolgd door partijgenoot Dilma Rousseff► die de economische ravage en corrupte bureaucraten erfde. Rousseff steunde (wel in wat mindere mate dan Lula) homorechten en abortus. Zij heeft veel rechters kunnen benoemen; hierdoor hebben rechtbanken in Brazilië een aantal belangrijke progressieve besluiten genomen, vaak unaniem of bijna unaniem. Belangrijke besluiten waren: homostellen mogen kinderen adopteren (2010), homostellen hebben het recht om te trouwen (2013) en abortus tot 3 maanden zwangerschap is een fundamenteel recht (2016).

Begin van de evangelisering

De evangelische kerk reageerde woedend op de gerechtelijke uitspraken. De Braziliaanse evangelisten gingen, net zoals Amerikaanse evangelisten dat deden, belangrijke politieke



Spotprent: Pedro II (L) en Paus Pius IX tijdens de Questão Religiosa. Vertaald met hulp van Google Translate: S. M. (Zijne Majesteit) maakte van de gelegenheid gebruik om, zonder de macaroni van de paus af te wijzen, de voordelen en voortreffelijkheid van een goede feijoada (Braziliaanse stoofschotel) te benadrukken.

partijen overnemen. Zij doen dit door middel van lobbyen en de media. Vrijwel alle media in Brazilië zijn in handen van het familiebedrijf Globo, dat groot is geworden tijdens de militaire dictatuur. Globo censureert seculiere en progressieve geluiden, manipuleert en heeft te maken met belangenverstrengeling. Als Globo zich tegen een politicus keert, dan betekent dat exit. Globo is dan wel niet evangelisch maar katholiek, het bedrijf deelt echter met de evangelischen dezelfde conservatieve opvattingen. Globo heeft verder in de jaren 90 veel problemen gehad met de rechterlijke macht en deelt daarom prioriteit nummer één met de evangelischen: ultraconservatieve partijdige rechters die een meerderheid moeten krijgen in de belangrijkste juridische organen. In 2014 is het de evangelischen gelukt om een aantal politieke partijen volledig over te nemen, deze partijen hebben 200 van de 513



parlementszetels. Het geheime wapen van de evangelischen is dat die partijen vaak niet openlijk een christelijke naam hebben, ook is hun partijprogramma niet altijd openlijk radicaal christelijk. Deze partijen hebben gewone namen zoals "sociaal liberale partij", "democratische partij" en "progressieve partij". Dit is een evangelische truc die we wereldwijd in allerlei vormen zien. In Nederland zien we dit bij de organisatie Siriz die claimt een neutrale organisatie te zijn die

vrouwen wil helpen die denken over abortus, maar in het geheim propagieren zij een evangelische anti-abortus agenda¹. Eind 2015 is Brazilië in een zware economische crisis geraakt en de corruptieschandalen rond Dilma Rousseff kostten haar de kop en zij werd geïmpeached, of zat er meer achter? Wat veel Nederlandse media vergeten te vermelden is dat de corruptie niet de echte reden was voor impeachment. De partijen die opriepen tot impeachment van Rousseff waren voornamelijk de evangelische partijen. Veel van die parlementariërs worden ook genoemd in corruptieschandalen, wat Globo altijd opzettelijk niet vermeldt. Nee, Rousseff was zeker niet alleen met haar schandalen, toch werd zij de kop van jut. Ik zal u vertellen wat de echte reden was voor impeachment: zij was slachtoffer van een evangelische staatsgreep.

De evangelisering neemt ernstige vormen aan

Na deze evangelische staatsgreep vormen de evangelische partijen een coalitie, zij hebben echter nog wel de steun van een aantal seculiere partijen nodig voor een meerderheid.

Deze coalitie begint meteen met het propagieren van het christendom in de publieke ruimte, tot woede van een aantal seculiere partijen die dit volledig in strijd achten met de scheiding van kerk en staat. Het lukt de coalitie nog niet om hun agenda volledig in te voeren omdat zij slechts 1 van de 11 rechters hebben kunnen vervangen van het Braziliaanse Hooggerechtshof. Op 7 Oktober 2018 zijn er weer verkiezingen in Brazilië, er worden dan een nieuwe president en een nieuw parlement gekozen.

Lula, die weer een gooi doet naar het presidentschap, doet het zeer goed in de peilingen. Lula is echter in 2016 en 2017 veroordeeld tot een jarenlange gevangenisstraf voor het aannemen van steekpenningen en zijn hoop is gevestigd op zijn hoger beroep bij het Hooggerechtshof waar de rechters benoemd door Lula en Rousseff in de meerderheid zijn. De zaak tegen Lula stinkt, de openbaar aanklager is een vriend van de coalitie, die genoemd wordt in veel ergere corruptieschandalen. Het hooggerechtshof stelt uiteindelijk in april dit jaar Lula in het ongelijk met 6 tegen 5 stemmen; Lula moet 12 jaar de gevangenis in. Het was een zeer dubieuze stemming waarbij de rechters lang treuzelden of zij voor of tegen gingen stemmen. De meesten van de rechters die voor Lula kozen waren door hem benoemd. Dit is een klap voor de seculiere



partijen, zij zijn immers hun topkandidaat kwijt. Wie staat er dan nu op nummer één in de peilingen? Dat is Jair Bolsonaro, leider van een evangelische partij. Deze ‘‘Tropische Trump’’ zoals hij door de media wordt genoemd, is extreemrechts, radicaal christelijk en heeft de steun van Globo. Hij verheerlijkt de militaire dictatuur van Brazilië, doet regelmatig racistische uitspraken, steunt politiegeweld en is extreem homofoob.

Bolsonaro ▲ werd op 6 september in zijn buik gestoken door een linkse extremist die geestelijke problemen heeft, hij claimt namelijk dat god hem opdracht tot deze aanslag heeft gegeven. Bolsonaro is hierdoor een martelaar geworden en stijgt nog verder in de peilingen. Bolsonaro ligt buiten levensgevaar in het ziekenhuis en niemand van de seculiere partijen durft hem te bekritisieren terwijl hij in het ziekenhuis ligt, dan krijg je immers de media (lees: Globo) tegen je. Door het tweeronden kiessysteem (vergelijkbaar met het Franse kiessysteem) zal het moeilijk zijn voor hem om ook echt de verkiezing te winnen. Als hij echter deze verkiezing wint, dan is de kans groot dat deze autoritaire rechtsextremist alle democratische instituten gaat slopen. Hij zal à la Viktor Orbán, de premier van Hongarije, de rechterlijke macht gaan slopen en zijn bondgenoten er neer gaan zetten. Dit zal betekenen dat de evangelisatie van Brazilië niet geblokkeerd kan worden door de rechterlijke macht. We krijgen hierdoor Amerikaanse praktijken waarbij rechters gewoon de scheiding van kerk en staat gaan negeren. Het zou spijtig zijn als weer een seculier land kapot gemaakt zal worden door religieuze fanatici, die ‘‘democratisch’’ gekozen zijn. Had Nietzsche dan toch gelijk toen hij schreef dat de grootste erfenis van het christendom de democratie is?

¹ U kunt hier meer over lezen in een artikel van De Groene Amsterdammer: <https://www.groene.nl/artikel/ongewenst-zwanger-chat-nu>



Goddeloos het goede doen (3)

Sicco Polders

De deugdenethiek

Kan moraal zonder godsdienst? Hoe goed te handelen als de leidraad van religie ontbreekt? Valt er zonder de tien geboden, de vijf islamitische zuilen of de leefregels van Boeddhha moreel goed te leven? In deze laatste *Goddeloos het goede doen* de moraaltheorie van de Griekse filosoof Aristoteles (384-322voj). Als leerling van Plato (427-347voj), privéleraar van Alexander de Grote (356-323voj) en stichter van het Lyceum heeft Aristoteles een voorname rol in de geschiedenis gespeeld. Qua intellectuele veelzijdigheid zal hij nauwelijks zijn gelijke kennen. Hij schreef invloedrijke werken over metafysica, biologie, politiek, logica, retorica en ethiek. Hij verwierp het transcendente dualisme van Plato en wilde de filosofie aards houden, zoals uitgebeeld op het schilderij *De school van Athene* van de Italiaanse schilder Rafaël. Plato, wijzend naar het bovenmaanse, in gesprek met Aristoteles, die zijn ene hand beweegt richting aarde met in zijn andere hand de *Ethica*: de eerste systematische uiteenzetting over ethiek in de westerse wijsbegeerte.¹ Het boek zal meer dan tweeduizend jaar later nog steeds van invloed blijken. Een korte uiteenzetting over de aristotelische deugdenethiek.

Het geweten

Is er zonder angst voor Gods toorn of voor het hellevuur niets anders dan de wet die voorkomt dat we elkaar als wolven onderling opvreten? Wetgeving is een noodzakelijke voorwaarde voor een goede samenleving, dat begreep Aristoteles maar al te goed. Maar het is niet voldoende. Veel laakbaar gedrag is niet strafbaar, soms wel profijtelijk en aantrekkelijk, maar toch laten we het. Het is niet strafbaar de kliklijn te bellen met een tip over mijn buurman, soms verleidelijk, maar er knaagt iets wat mij ervan weerhoudt.

¹ Voluit geheten *Ethica Nicomachea*. De titel komt van Aristoteles' zoon Nicomachus die de aantekeningen van zijn vader bundelde en ordende om ze toegankelijk te maken voor leden van het Lyceum.



Hetzelfde geldt voor het niet nakomen van beloften, liegen, gierig zijn, mensen aan hun lot overlaten, anderen kwetsen, dieren puur instrumenteel gebruiken, etc.. Dat iets is mijn geweten. Kant erkende dat het geweten ontvankelijk maakt voor plichtsbesef, Mill noemde het de belangrijkste dwang om het grootste geluk-principe na te volgen, ten minste in "...properly cultivated moral natures."² Resteert de vraag hoe dat geweten te ontwikkelen. Hoe cultiveren we morele sensibiliteit? Aristoteles deed een poging antwoord te geven.

Teleologie en eudaimonia

Volgens Plato was de essentie van de dingen, van alles waar de wereld uit bestaat, niet kenbaar via de zintuiglijke wereld, maar moesten we daarvoor een uitstapje maken naar de hogere Ideeënwereld. Deze was alleen bereikbaar voor filosofen. Aristoteles verwierp Plato's verdubbeling van de wereld en vond de essentie, bijvoorbeeld van een stoel, in de *functie* die het ding heeft. Het wezen van elk ding is te achterhalen door te weten waarvoor het dient. Anders gezegd: de aard van de stoel is onlosmakelijk verbonden met zijn

telos, zijn doel. Aristoteles geeft het voorbeeld van een eikel die tot eik wordt. Het doel van de eikel is een eik te worden en we kunnen de eikel alleen maar begrijpen in relatie tot wat hij uiteindelijk moet worden. Alle zaken hebben een doel en vertonen een natuurlijke neiging dit doel te verwirkelijken. Het uiteindelijke doel van de stoel is een zitplaats bieden.

Wat is de essentie van de mens? Dat weten we wanneer we het doel van de mens kennen, en dat is volgens Aristoteles geluk. Hij noemt het eudaimonia.³ Het is een specifiek soort van geluk. Het is niet hetzelfde als 'geluk' zoals in "Ik voel me zo gelukkig". Dat is een staat waarin we verkeren, een subjectieve gewaarwording, terwijl eudaimonia duidt op een handeling, een activiteit. En daar waar 'gelukkig zijn' kan variëren van dag tot dag, is eudaimonia pas van toepassing op het leven in zijn geheel. Op het einde van ons leven maken we de rekening op.

Aristoteles stelt dat wij altijd zullen streven naar complete voltooiing van onze twee specifieke vermogens, rationaliteit en moraliteit. Door intellectuele activiteit en ethisch handelen, komen we tot eudaimonia.

² Mill, J.S., *Utilitarianism*, Dover Publications, 2007, p. 24. 'Goed gecultiveerde morele wezens.'

³ Lett. een goede geest. Gr. Eu = goed. Daimon = geest

Zodra daar sprake van is, zijn we voortreffelijk van karakter. Maar hoe bereiken we dat? Hoe leven we redelijk, in overeenstemming met de deugden? Hoe verkrijgen we voortreffelijkheid van karakter?

Voortreffelijkheid van karakter en het juiste midden

Aristoteles verstaat onder het karakter van een persoon zijn eigenschappen, zoals zijn houdingen, gevoeligheden en overtuigingen, die van invloed zijn op hoe hij waarneemt en handelt. Karakter in de zin van het geheel van houdingen en gedragingen dat elk individu eigen is en dat hem maakt tot wie hij is. Het karakter wordt gevormd door te leren, Aristoteles spreekt in dit verband van intellectuele deugden, maar ook door gewoonte. Onze gewoontes worden op een gegeven moment neigingen om op een bepaalde manier te handelen. Hij schreef: "... door de citer te bespelen wordt men citerspeler. Zo worden we ook rechtvaardig door rechtvaardige daden te verrichten, matig door matig te handelen en dapper door ons dapper te gedragen."¹

Door een goed gevormd karakter weet een persoon in iedere concrete situatie de juiste opstelling te kiezen. Hij heeft de juiste gevoelens, de juiste wensen en handelt op de juiste wijze. De juiste emoties en verlangens zijn die emoties en verlangens die het midden weten te houden tussen de extremen: 'het juiste midden'. Bijvoorbeeld, de deugd 'moed' is het juiste midden tussen een tekort aan moed, lafheid, en een teveel aan moed, overmoed. Het juiste midden hangt af van de specifieke eigenschappen van de persoon en van de situatie. Aristoteles geeft wel drie adviezen. Ten eerste moeten we ons afwenden van wat het meest tegengestelde van de desbetreffende deugd is. Zo kunnen we beter overmoedig zijn dan laf, want overmoed ligt dicht bij moed. Ten tweede moeten we ingaan tegen wat we geneigd zijn te doen. En we moeten ons vooral hoeden voor genot en het aangename, want die doen ons vaak het verkeerde kiezen.

Zijn we eenmaal voortreffelijk van karakter, dan krijgen we oog voor misstanden en ontwikkelen we de neiging

¹ Aristoteles, *Ethica*, Historische Uitgeverij Groningen, 1999, p. 55.

actie te ondernemen, gericht op het goede. Door het ontwikkelen van goede karaktereigenschappen zijn we in staat tot het maken van juiste, verantwoorde keuzes. Er ontstaat een sensibeleit waarmee specifiek morele kenmerken van een situatie worden waargenomen. Wat bedoel ik daarmee? Als een kind in de gracht ligt te spartelen en schreeuwt om hulp volstaan mijn zintuigen om te zien dat het in nood is. Morele sensitiviteit is niet nodig om dit op te merken, maar wel om de juiste keuze te maken: wat moet ik doen? Ik kan net op weg zijn naar een belangrijke bijeenkomst die ik niet mag missen. Een moreel goed ontwikkeld karakter zal nu de goede keuze maken: het kind helpen.

Tekortkomingen van de deugdenethiek

De deugdenethiek van Aristoteles heeft een aantal tekortkomingen. Ten eerste, Aristoteles' idee van de mens als politiek dier, uitgezonderd barbaren, slaven, vrouwen, maar ook bijvoorbeeld kooplieden. Deze zijn van nature ongeschikt voor politieke activiteiten, met als gevolg een onwenselijk onderscheid tussen mensen. Zo kunnen adolescenten en vrouwen in de ogen van Aristoteles niet redelijk delibereren. De *Ethica* was dan ook bedoeld voor de bestuurders van de Griekse polis, oude 'wijze' mannen. Kunnen anderen geen goed karakter ontwikkelen? Aristoteles' visie op het goede leven en zijn idee van een goed karakter sprak de vrije, rijke burger aan - zoals hijzelf - maar ging er wel aan voorbij dat er mensen zijn die andere deugden waarderen, vanuit een ander standpunt. Bovenal legde hij bij karaktervorming de nadruk op de natuurlijke aanleg van de mens, waardoor hij diens sociale en historische context veronachtzaamde.

Ten tweede, zowel Kant als Bentham ontwikkelde een rationele procedure aan de hand waarvan we goed kunnen handelen, Aristoteles schrijft voor hoe goed te leven. Maar zonder een algemeen geldende morele regel, sta je bij een moreel dilemma met lege handen. Voor het maken van een moeilijke keuze ben je meer gediend met praktische raad over wát te doen, dan met een beschrijving hóe te zijn. Natuurlijk, een deugdzzaam

karakter doet het juiste, alleen wel pas na jaren van vorming en gewoonte. En wat te doen bij twee conflicterende deugden?

Moet een trouwe en altijd goed behandelde werknemer zijn werkgever erbij lappen, indien hij erachter komt dat deze illegale activiteiten ontplooit? Weegt de deugd loyaliteit zwaarder dan die van rechtvaardigheid?



God noch gebod

De in *Godeloos het goede doen* besproken theorieën van Kant, Bentham, Mill▲ en Aristoteles geven niet alleen inzicht in hoe te handelen, maar inspireren tot zelfkennis en kritische reflectie. En niet te vergeten, tot zelfstandig denken. Elke handeling kan moreel worden beoordeeld zonder referentie naar een religieuze standaard. Stelen, liegen of moorden is immoreel omdat het ingaat tegen de universele morele wet die wij als rationele wezens in ons dragen. Geloven we niet in een dergelijke wet of vinden we haar te rigide, dan kunnen we aan de hand van de gevolgen bepalen of een daad goed is. Goede gevolgen zijn het bewerkstelligen van zoveel mogelijk geluk voor zoveel mogelijk betrokkenen. Om ons te motiveren na te denken over plichten, gevolgen en andermans geluk kunnen we een deugdzzaam karakter ontwikkelen. We zijn dan ontvankelijk voor andermans noden en voor misstanden en kunnen met enige moeite het goede doen, in precies de juiste mate.

Of het nu de aard van de handeling is, de gevolgen, of ons gevormde karakter waardoor de morele waarde wordt bepaald; wij zijn het wel telkens zélf die daarover oordelen, geen hoger wezen waarvan het bestaan meer dan twijfelachtig is. De mens zelf als dienaar en wetgever tegelijkertijd. Het is niet alleen mogelijk om het goede te doen zonder vrees voor God noch gebod, maar ook aanbevelenswaardig.



Een kwestie van formaat

René van Elst

In een ander stuk in deze Vrijdenker heb ik commentaar gegeven op de stellingen die prof. dr. Chris Kruse tijdens onze Vrijdenkersdag van 30 juli 2018 presenteerde in zijn betoog over geloof en wetenschap.

Op deze plaats wil ik ingaan op een detail uit dat betoog. De heer Kruse zei over de werkelijkheid waarin we leven:

De werkelijkheid is onvoorstelbaar, de werkelijkheid is oneindig groot; als we naar het heelal kijken dan komen we na 24 stapjes van 10 gedaan te hebben in zwarte gaten, in het onbekende. De werkelijkheid is oneindig klein; grappig genoeg kunnen we 24 stapjes van 10 omhoog maken, we kunnen ook 24 stapjes naar beneden. Ik noem dat wel eens goddelijke ironie: we zijn precies daar tussenin. Dan komen we bij de elementaire deeltjes die zich onttrekken aan ons begrip.

Het idee dat de mens naar verhouding in het midden zit tussen de kleinste en de grootste objecten is niet nieuw. In zijn boek *Stars and Atoms*¹ schreef de fameuze Britse astronoom/astrofysicus (en Quaker!) Arthur Eddington in 1927:

Nearly midway in scale between the atom and the star there is another structure no less marvellous - the human body. Man is slightly nearer to the atom than to the star. About 10^{27} atoms build his body; about 10^{28} human bodies constitute enough material to build a star. (Bijna halverwege op de schaal tussen het atoom en de ster is er een andere niet minder fantastische structuur – het menselijk lichaam. De mens staat iets dichterbij het atoom dan bij de ster. Ongeveer 10^{27} atomen vormen zijn lichaam; ongeveer 10^{28} menselijke lichamen bevatten genoeg materiaal om een ster te vormen.)

Voor een beter begrip van de ‘stapjes van 10’-benadering van de heer Kruse verwijs ik naar een boek van de bekende onderwijshervormer Kees Boeke. Het is oorspronkelijk in 1957 gepubliceerd onder de titel *Cosmic View, the Universe in 40 jumps*.² De Nederlandse versie heet *Wij in het heelal – Een heelal in ons*. In dat boek maakt hij een reis in veertig stappen van sterrenstelsels naar de kern van een natrium-atoom. Van een object van 2 meter zoomt hij in 26 afbeeldingen in op het heelal, waarbij de vergroting telkens met de factor tien toeneemt. Vervolgens duiken we in 14 afbeeldingen,

uitgaande van hetzelfde object van 2 meter, in de microwereld, waarbij de vergroting ook weer telkens met de factor 10 toeneemt.

De gedachte dat wij ergens in het midden tussen groot en klein leven, wordt nu – in combinatie met het idee van *fine tuning* van natuurconstanten – zo gemanipuleerd dat wij toch wel zouden moeten snappen dat onze werkelijkheid niet op ‘toeval’ gebaseerd kan zijn. Alles steekt zo mooi in elkaar, daar moet wel de wil van een hogere intelligentie achter zitten, is de redenering dan.

Commentaar

Hierover wil ik ten eerste opmerken dat al meteen opvalt dat de heer Kruse zichzelf tegensprekt; als de werkelijkheid oneindig groot en oneindig klein is, moet er ook een oneindig

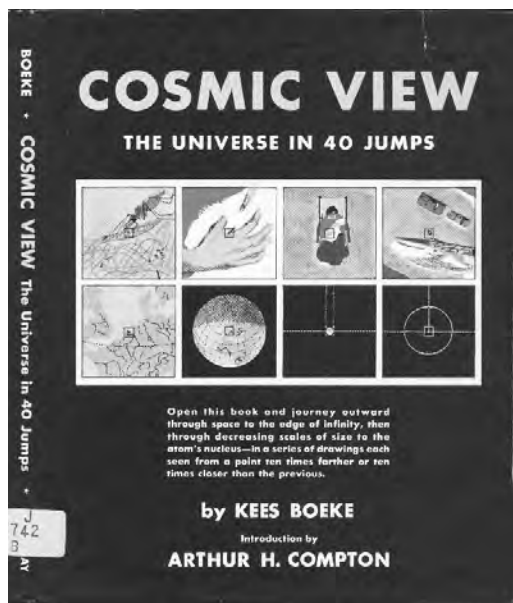
aantal ‘stapjes naar boven’ resp. ‘stapjes naar beneden’ zijn. Bovendien heeft een oneindige werkelijkheid geen midden, of alles is altijd in het midden. Want waar je ook bent, de afstand vooruit of achteruit, links of rechts, boven of onder, is altijd oneindig.

Ten tweede: als een rekenkundige verhouding gelijk is aan een andere rekenkundige verhouding, heeft dat niet veel meer dan rekenkundige betekenis. Een voorbeeld: de verhouding tussen de afstand Aarde-Maan en de diameter van de Maan is praktisch gelijk aan de verhouding tussen de afstand Aarde-Zon en de diameter van de Zon, want de Zon staat 400 keer zo ver als de Maan en is ook 400 keer zo groot. Dank zij dit feit hebben wij te maken met zonsverduisteringen. Maar

moeten we hier een bepaalde betekenis aan toekennen? En is dit soms geregeld door een hogere macht? Welnee, het is een mooi toeval. Het is niet altijd zo geweest en het zal ook niet zo blijven, want de Maan verwijdert zich met enkele centimeters per jaar van de Aarde.

Nog een voorbeeld, nu met stapjes: om van een meter bij een millimeter te komen, moet ik 3 stapjes van (factor) 10 naar ‘beneden’ maken. Om van een meter bij een kilometer te komen moet ik 3 stapjes van (factor) 10 naar ‘boven’ maken. Als ik zou beweren dat de meter dus een middenpositie inneemt tussen een millimeter en een kilometer, roep ik een misleidend beeld op. Het wordt heel anders als ik laat zien dat ik om van een meter bij een millimeter te komen 999 mm. moet aftrekken en om van een meter bij een kilometer te komen 999.000 mm., dus 1000 keer zoveel, moet optellen.

Ik merk hierbij nog op dat we bij werken met een ander talstelsel dan ons tientallige stelsel (bijv. binair of twaalfallig of zestigtallig) een heel ander aantal ‘stapjes’ als uitkomst



¹ zie <https://archive.org/details/starsandatoms015456mbp>

² zie <http://www.vendian.org/mncharity/cosmicview/>

krijgen, maar het aantal ‘naar boven’ en ‘naar beneden’ zou evengoed gelijk moeten zijn.

Ten derde: alles hangt uiteraard af van waar je begint en eindigt met kijken of meten. De 26 en 14 afbeeldingen in het boek van Kees Boeke suggereren geen positie van de mens ‘(precies) in het midden’.

Ten vierde: Er zijn allerlei onzekerheden waar je mee kunt spelen om de mens in het ‘midden’ te krijgen als je dat per se wilt.

Op weg naar het midden

Laten we nu voor de aardigheid toch eens proberen de mens een positie in het ‘stapjes van 10’-plaatje toe te wijzen met gegevens waarover Eddington en Boeke nog niet beschikten.

Het verst in de richting van de veronderstelde oneindigheid gaat het waarneembare heelal. Ook Kees Boeke nam dat als uitgangspunt (of eindpunt). Berekend is, dat de *actuele* diameter¹ van het waarneembare heelal in de buurt ligt van 93 miljard lichtjaar, dat is $8,8 \times 10^{26}$ meter ofwel 880.000.000.000.000.000.000.000 meter ofwel 880 quadriljoen meter. (Een lichtjaar is de afstand die licht in een jaar aflegt, namelijk $9,4607 \times 10^{15}$ m., dat is 9.460.000.000.000.000 meter ofwel ca. 9,5 biljoen km..) Het heelal is dus 440 quadriljoen ofwel $4,4 \times 10^{26}$ keer zo groot als een mens wiens lengte ik gemakshalve op 2 meter stel. Ziet u dat de macht 26 gelijk is aan het aantal plaatjes waarmee Kees Boeke ons het heelal in voerde? Dat is geen toeval, maar ons heelal is $4,4 \times$ groter dan het zijne.

Nu moeten we nog vaststellen of het allerkleinste evenzoveel keer kleiner is dan de mens. We kunnen dan rekenen met de Plancklengte, een theoretische waarde die afgeleid is van natuurconstanten, waaronder de lichtsnelheid. Het is de kleinste lengte (afstand, afmeting) waarover natuurkundig nog iets te zeggen valt. De Plancklengte bedraagt ca. $1,616199 \times 10^{-35}$ meter; dat is ongeveer 10^{-20} van de diameter van een proton; over het proton hieronder meer. Het is $0,8080995 \times 10^{-35}$ maal zo klein als een mens. Aan de machten ²⁶ en ⁻³⁵ is makkelijk te zien dat de mens *verhoudingsgewijs* veel dichter bij het heelal staat dan bij de Plancklengte.

Materiële objecten

Nogmaals: het hangt allemaal af van waar je begint en eindigt! Ik kan me voorstellen dat iemand bezwaar maakt tegen het bovenstaande, omdat noch het waarneembare heelal, noch de Plancklengte, een materieel object is. Daarom wil ik hier ook kijken naar de verhouding tussen de mens en de kleinste en grootste materiële objecten die nu bekend zijn.

Als we alleen naar afmeting en niet naar massa kijken, is het grootste bekende object (misschien) de ster UY van het kleine sterrenbeeld Scutum (schild); zijn diameter is 1.188×10^{12} meter en hij is dus 595×10^{12} keer zo groot als een mens (van 2 meter)².

Héél klein zijn de quarks, die in verschillende configuraties de bestanddelen van protonen en neutronen vormen. Hòè



klein ze precies zijn is echter niet bekend; men gaat er veelal van uit dat ze eigenlijk geen afmeting hebben. Het lijkt me voor de hand liggen dat het bij quarks niet om heel kleine brokjes van iets gaat, maar om krachtveldjes, die geen duidelijke begrenzing hebben. Energie die pas-op-de-plaats maakt als het ware. Zo gezien is een proton een combinatie van 3 krachtveldjes, maar van het proton heeft men toch de afmeting kunnen bepalen. Twee meetmethoden gaven als uitkomst een diameter van ca. 1,7536 femtometer; een derde methode gaf een 5% kleinere waarde, maar die laten we hier buiten beschouwing. Een femtometer is 10^{-15} meter ofwel 0,000000000000001 meter ofwel een biljardste meter. Een proton is dus $0,8768 \times 10^{-15}$ maal kleiner dan een mens van 2 meter. Dat is 8.768.000.000.000.000.000 maal kleiner. Zo zijn we een factor 10 dieper gegaan dan Kees Boeke. De absolute waarden van de machten ¹² en ⁻¹⁵ verschillen niet zoveel als die van de machten ²⁶ en ⁻³⁵, maar ook hier is er geen sprake van een positie van de mens ‘precies in het midden’.

De goddelijke ironie van de heer Kruse is niet meer dan het product van religieuze verbeeldingskracht, of misschien moeten we zeggen: van de zoveelste poging om feiten in de richting van een vooringenomen conclusie te buigen.

¹ Het waarneembare heelal omvat de nog net waarneembare objecten. Die zien wij waar ze ongeveer 13 miljard jaar geleden waren. Intussen zijn ze veel verder weg; de bekende uitdijingsnelheid van het heelal maakt het mogelijk te berekenen hoe ver.

² 2416 maal de diameter van de Zon; de ster zou ongeveer passen in de baan van Jupiter.



Weerzien met NOMA

Jan Willem Nienhuys

NOMA is de afkorting voor ‘Non-overlapping magisteria’, een term die door de Amerikaanse evolutiebioloog Stephen J. Gould ▼ in 1997 is gelanceerd in een van zijn columns in *Natural History*. U kunt de tekst van die column gemakkelijk terugvinden met even googelen op Gould en NOMA. Ik kwam hem onlangs tegen in een boek uit de boekenverzameling van een dierbare kennis: *Leonardo's mountain of clams and the Diet of Worms*.

Wikipedia heeft er zelfs een apart item over. Het gaat om het conflict tussen wetenschap en religie. De aanleiding voor de column was een uitspraak van paus Johannes Paulus II op 22 oktober 1996. Die had gezegd dat evolutie ‘plus qu’une hypothèse’ was, wat meteen verkeerd vertaald werd als ‘meer dan dan één hypothese’. De bedoeling was natuurlijk ‘meer dan zomaar een hypothese’, namelijk een behoorlijk empirisch gefundeerde theorie, vergelijkbaar met zeg maar de theorie van het elektromagnetisme. Dat was niets bijzonders, maar wel een contrast met een soortgelijke mededeling van Pius XII in 1950. Die had min of meer gezegd dat de biologen goed moesten bedenken dat de oorsprong van het menselijk lichaam nog lang niet zeker was, en dat de goddelijke openbaring misschien wel relevant was op dit punt.

Het woord magisterium is afgeleid van het Latijn magister, in de betekenis van leraar. Magisteria zijn (in de visie van de rooms-katholieke kerk) gebieden waarover het leergezag van die kerk zich uitstrekt. Vele anderen vatten het vagelijk op als kennisgebieden, maar Gould wist

precies waar om draaide: leergezag. ‘To cite the usual clichés, we get the ages of rocks, religion retains the rock of ages, we study how the heavens go, and they determine how to go to heaven’¹ schrijft Gould. Gould hield van woordgrappen, en met *Diet of Worms* uit de boektitel hierboven bedoelt hij de Rijksdag te Worms, waar Luther zich in april 1521 moest verdedigen.



Nattigheid

Zo’n leuke woordspeling maakt dat je bijna vergeet dat leergezag zowel in religie als wetenschap onzin is. De r.-k. kerk kan wel beweren dat ze het leergezag heeft op het gebied van religie, maar heeft ze dat ook? Wat is religie eigenlijk? Gould maakt herhaaldelijk duidelijk waar het bij religie volgens hem om draait: juiste ethische waarden, spirituele betekenis van ons leven, hoger inzicht in morele waarheden. De christelijke leer over de ziel zei hem als agnostische Jood niets, niettemin vond hij ‘ziel’ een nuttige metafoor om een

¹ Om de gebruikelijke clichés aan te halen, wij bepalen de ouderdom van rotsen, religie houdt het bij de Rots der Eeuwen [titel van een Engelstalig kerklied]; wij onderzoeken hoe de dingen gaan in het heelal en zij bepalen hoe naar de hemel te gaan. (vert. RvE)

morele discussie op te baseren, en om tot uitdrukking te brengen wat we het meest waarderen in wat mensen kunnen: ons fatsoen, onze zorg en alle ethische en intellectuele worstelingen van ons bewustzijn. En hij omschrijft de Bijbel vrijwel letterlijk als een geweldig boek (‘a great book’) dat ons zowel vertelt dat de waarheid ons vrij kan maken als dat we in de beste harmonie zullen leven met onze medemensen als we

leren recht te doen, trouw te betrachten en nederig de weg [van God] te gaan. Hij zet het er niet bij, maar dat komt regelrecht uit Johannes 8:32 en Micha 6:8. Mogelijk dacht hij dat de lezer het wel zou herkennen.

Etienne Vermeersch heeft met nadruk betoogd (zie de website van Skepsis) dat speciaal de r.-k. kerk helemaal geen leergezag heeft op moreel gebied, omdat ze het grootste deel van haar bestaan immoreel is geweest en dat de Bijbel ook vol staat met schandelijke

acties van God zelf. Trefwoorden wat betreft de Bijbel: slavernij, genocide, hel, doodstraf, antisemitisme, wat betreft de kerk daarenboven nog: kruistochten, ketter- en heksenvervolgingen en godsdienstoorlogen.

Gould zelf stipt elders in zijn boek aan hoe Luther in 1525 aandrong op het uitmoorden van boerenrebellanten, wat dan ook prompt gebeurde. Honderdduizend rebellen werden afgemaakt nadat ze zich hadden overgegeven. Ook noemt hij het lot van bisschop Priscillianus van Avila die in 385 gemarteld en onthoofd werd wegens hekserij en zedeloosheid (hij was onder meer voorstander van vrouwelijke priesters). De paus (Siricius) was het er niet mee eens, omdat hij vond dat dit ten onrechte op last van de keizer

gebeurd was, in plaats van door de kerk zelf! In de vroege kerk waren er trouwens heel wat meer hervormingsbewegingen. Ik noem het marcionisme, het montanisme en de



gnostici. Deze werden krachtig onderdrukt, en in de 6de eeuw werden zelfs op bevel van keizer Justinianus de montanen met vrouwen en kinderen in hun kerk verbrand.

Gould voelde op dit punt ook wel nattigheid. Ik vertaal maar even: “... het onderwerp heeft me altijd geboeid ... Veel van deze fascinatie zit hem in de verbijsterende historische paradox die de georganiseerde religie produceerde door de hele westerse geschiedenis: zowel de onzegbare gruwelen als de meest hartverscheurende voorbeelden van menselijke goedheid in situaties van groot gevaar voor lijf en leden. (Het kwaad, geloof ik, zit hem in de incidentele samenvloeiingen van religie met wereldse macht. De katholieke kerk sponsorde haar aandeel in deze verschrikkingen, van de Inquisitie tot liquidaties – maar alleen omdat dit instituut een grote wereldse macht had gedurende veel van de westerse geschiedenis. Toen mijn luitjes [i.e. de Joden, jwn] zulke macht hadden, gedurende kortere tijd en in de tijd van het Oude Testament, begingen we gelijksoortige gruwelen met dezelfde rationale.)”

Boter op het hoofd

Op dit punt zien we waar Gould helemaal de mist in gaat. Georganiseerde religie draait om priesters en dergelijke die bemiddelen tussen het bovennatuurlijke en de gewone

mensen. Alles wat die doen en bedenken is gericht op klantenbinding en bestrijden van de concurrentie. Vrome praatjes verkopen en beweren dat ze deskundigen zijn op het gebied van wat wel en niet mag. Op passende wijze tegemoetkomen aan de neiging tot polytheïsme en heldenverering. Na de vernietiging van de klassieke cultuur zelf met scholen beginnen. Verwerving van politieke macht betekent dat ze ook met geweld kunnen dwingen en de concurrentie uitroeien. Die macht wordt doelbewust nagestreefd. Het is niet een soort toevalligheid die per ongeluk tot machtsmisbruik leidt. Uiteraard zijn er nog meer methoden om mensen bij een religie te houden, zoals mooie en indrukwekkende gebouwen, geleerd klinkende theorieën (‘theologie’), heilige boeken, kinderindoctrinatie, rituelen, muziek en kunst, maar het uiteindelijke doel is de instandhouding van het systeem.

Het voorbeeld van wat de ‘luitjes’ van Gould uithaalden, klopt maar half. Nadat de Joden in de tweede eeuw vóór een godsdienstoorlog (die van de Makkabeëën) gewonnen hadden, dwongen ze de bewoners van de veroverde gebieden om de joodse godsdienst aan te nemen, en er werd door tempelschrijvers een fictieve en zeer gewelddadige geschiedenis bedacht die moest verklaren hoe het territorium van oudsher al aan hun was

gegeven door God zelf. Die oudtestamentische genocides zijn net zoiets als het laten ontploffen van hele planeten in Star Wars ◀. Bedenksels van a tot z uit een nabij verleden.

De christelijke kerken of ‘religies’ in het algemeen hebben helemaal geen leergezag op het gebied van ethiek en moraal, al beweren ze zelf van wel. Ze hebben gewoon te veel boter op het hoofd. Dat met name de rooms-katholieke kerk enig benul, laat staan gezag, zou hebben in kwesties die met seks te maken hebben, is te zot voor woorden. Of instanties en organisaties überhaupt een bevoegdheid kunnen hebben om te vertellen wat goed en slecht is, weet ik niet. Als we vinden dat iemand met gezag spreekt over feitelijke zaken als sterren, virussen, getallen of voor mijn part over de geschiedenis van Middelburg, dan berust dat gezag op de kennis van de betrokkene en op het vertrouwen dat we hebben dat die persoon weet waar hij of zij over praat. Het gaat echter over ‘leergezag’. Dat is toch wat meer dan een lesbevoegdheid. Leergezag, in de betekenis die de rooms-katholieke kerk eraan geeft, betekent dat de kerk het laatste woord heeft om te zeggen hoe het zit. Zoiets is er in de wetenschap helemaal niet. Als een wetenschapper beweert dat een collega ongelijk heeft, dan draait het niet om wie van beiden het leergezag heeft, maar hoe het precies zit met de feiten en de gepresenteerde argumenten.

Hoe wij doorgaans opsteken wat fatsoenlijk is en wat niet, en wie we kunnen vertrouwen om dat goed onder woorden te brengen, is een verhaal apart. Er is wat voor te zeggen dat de basis voor dat begrip op de kleuterschool gelegd wordt, dus in feite door pappa en mamma en de kleuterjuf. En de andere kinderen.



Het gevaar van goeroe-yoga

Flexibel lichaam in een verwarde geest

Floris van den Berg

Stine Jensen is filosoof, ze schrijft boeken en essays voor een breed publiek, ze is feminist, atheïst en humanist, ze doet aan yoga en ze heeft interesse in oosterse wijsheid. Wij hebben veel met elkaar gemeen, desondanks gaapt er een filosofische kloof tussen ons. Jensen is een postmoderne filosoof, dat wil zeggen dat zij de kern van wat filosofie is, namelijk kritische rationaliteit, loslaat. Haar favoriete filosoof is Rosi Braidotti. Braidotti blinkt uit in ondoorgrondelijk taalgebruik. Hierbij een willekeurig citaat:

"The crisis of Humanism means that the structural others of the modern humanistic subject re-emerge with a vengeance in postmodernity (Braidotti, 2002). It is a historical fact that the great emancipatory movements of postmodernity are driven and fuelled by the resurgent 'others': the women's rights movement; the anti-racism and de-colonization movements; the anti-nuclear and pro-environment movements are the voices of the structural Others of modernity. They inevitably mark the crisis of the former humanist 'centre' or dominant subject-position and are not merely anti-humanist, but move beyond it to an altogether novel, posthuman project." (Braidotti, *The post-human*).

(De crisis in het Humanisme houdt in dat de structurele anderen van het moderne humanistische subject weer in verhevigde mate opduiken in de postmoderniteit (Braidotti 2002). Het is een historisch feit dat de grote emancipatiebewegingen van de postmoderniteit worden gevoed en voortgestuwd door de weer opkomende 'anderen': de vrouwenrechtenbeweging, de bewegingen tegen racisme en kolonialisme, de anti-kernwapen- [en/of kernenergie- (vert.)] en de pro-milieubewegingen zijn de stemmen van de structurele Anderen van de moderniteit. Onvermijdelijk kenmerken deze de crisis in de eerdere humanistische 'centrale' of dominante subject-positie en ze zijn niet slechts anti-humanistisch, maar gaan een stap verder naar een helemaal nieuw, posthumaan project. (Braidotti, *The Posthuman*).)¹

Ik kan geen chocola maken van dergelijke zinnen. Bovendien zie ik helemaal geen crisis in het humanisme – en waar die hoofdletter goed voor is weet ik ook al niet. Humanisme is volgens mij een hoopvolle rationele en seculiere tegenhanger van religie. Dat Jensen Braidotti bewondert en tegelijkertijd betrokken is bij de humanistische omroep Human is dan weer wonderlijk. Jensen schrijft in ieder geval toegankelijker dan veel postmoderne filosofen.

Yoga

Ik doe regelmatig en met veel plezier yoga. Ik volg verschillende soorten lessen. Hot hatha, ashtanga vinyasa, pilates en yin yoga zijn mijn basis. Ik doe het om me goed te voelen in

mijn lichaam. Yoga maakt me lenig, sterk, zorgt voor een goede conditie en geeft rust. Het is een aangename combinatie van inspanning en ontspanning. Ik sta altijd met plezier op mijn matje. Yoga gaat over controle over het hele lichaam, ook alle kleine spieren. Ook wordt de balans getraind. Bovendien vind ik het fijn dat het een gemengde sportbeoefening is.

Soms zijn er yogadocenten die yoga-prietpraat uitkramen over energiebanen en chakras, maar dan luister ik er gewoon niet naar. Zoals je ook naar christelijke muziek kunt luisteren zonder dat je de onzin van de tekst je luisterplezier laat verpesten. Dat geldt trouwens ook voor de meeste teksten van popsongs.

Jensen duikt in yoga wanneer zij in een midlife-crisis belandt – althans dat is mijn amateurpsychologische observatie. Ze heeft een scheiding achter de rug en als alleenstaande

moeder met een dochter van vier moet zij een nieuwe draai aan haar leven geven. Die vindt zij in yoga. Zij belandt bij kundalini yoga.² Dat is niet zozeer een yogaschool, maar een spirituele sekte met een heuse goeroe, met de illustere naam Gurumarka. Op Wikipedia staat erover:

Kundalini-yoga is een yogavorm. Het wordt beoefend als een manier om de latente kracht van het zenuwstelsel (kundalini) op te wekken door zich op energiecentra (chakra's) te concentreren. Hierbij gebruikt men dynamische lichaams oefeningen gecombineerd met verschillende ademtechnieken, vooral met de vuuradem oftewel de Kapalabhati. De adem neemt een centrale plaats in. (Wiki)

De lichaams oefeningen gaan gepaard met een flinke dosis absurde geestes oefeningen. Die zijn nodig als psychologische investering. Het moet niet te makkelijk gaan. En dus staat Jensen voor dag en dauw op om na een ijskoude douche te gaan mantra-zingen. Jensen worstelt met de ogenschijnlijk irrationele yoga 'filosofie', maar door haar postmoderne inclinatie is ze gewend om te gaan met inconsistentie en leeg, wollig en vaag taalgebruik. Ze slikt de yoga-onzin als zoete koek. Toch helpt het haar om uit haar psychologische crisis te komen en komt ze gaandeweg haar yogaopleiding beter in haar vel te zitten en slaapt ze beter. Dat is fijn voor haar.

Tulband

Haar yoga guru is een sikh en hij krijgt zijn volgelingen zover om ook eens een tulband te dragen en zich in het wit te kleden. Jensen loopt vijf dagen rond met een tulband – reuze jammer dat de foto op de achterflap er een zonder tulband is. Even komt er kritische rationaliteit in Jensen op: 'een man in lang wit gewaad die zich paus noemde en zich een plaatsvervanger van God noemde vond ik absurd, maar was een goeroe met een tulband die het over G.O.D. had niet even absurd?' Ze

Stine Jensen
Go East



beantwoordt die vraag niet, maar ze kiest ervoor om de goeroe te volgen, zelfs door er veel geld (voor de cursus) en tijd in te steken. Over haar expliciet atheïsme vraagt ze zich af: 'Welke emotie ging er schuil achter zulk een vurig atheïsme? Woede? Woede over de stelselmatige institutionele onderdrukking van vrouwen en homoseksuelen binnen religies, woede over de evidente absurditeiten van oude mannen in witte lange gewaden die zichzelf paus of bisschop noemden, en woede over een paus die meende dat condoomgebruik verwerpelijk was.' (p. 182) Het zijn inderdaad precies deze punten en de emotie van woede die mij tot uitgesproken atheïst maken en die de motivatie zijn voor onder andere mijn boek *De olijke atheïst*. Maar dan schrijft Jensen: 'Ik maakte me minder druk [...] Van een militante atheïst transformeerde ik tot een opgewekte atheïst [...]' (p. 182) Hé, dat lijkt wel een olijke atheïst! Mijn olijk atheïsme maakt zich echter nog wel druk, druk over de slachtoffers. De slachtoffers hebben er niets aan dat Jensen zich er nu minder druk over maakt.

Koude douche

Jensen ► haalt ook de *diehard new atheist* Sam Harris aan. Harris is een neurowetenschapper die spiritualiteit naturalistisch wil duiden en daarover schrijft in *Waking Up. Searching for Spirituality without Religion*. Mediteren maakt je rustig, zo blijkt ook uit onderzoek. Prima. Als je rust zoekt, kun je dus mediteren. Een boswandeling helpt evengoed. Ik begrijp die zoektocht naar spiritualiteit niet. Toch heb ik er zelf ook aan mee gedaan. Ik ben zelfs Japanoloog omdat ik op zoek ging naar wijsheid in Japan. Ik vond er adembenemende schoonheid en dito lelijkheid en een esthetiek die mijn leven verrijkt. Ik zocht er naar wijsheid in zen. Ik heb zelfs een poosje gemediteerd in een prachtige zentempel in Kyoto. Het deed vooral pijn. Zen is een combinatie van masochisme en sadomasochisme. Het is een rustige manier om de tijd door te brengen. De combinatie van stilzitten en pijn maakt dat de tijd zich uitklapt en minuten uren duren. In een gehaast jachtig leven kan je op zo'n manier de tijd vertragen. Maar ik wilde de tijd helemaal niet vertragen. Het deed mij vooral pijn en de rust van de meditatie vond ik saai. Jaren later deed ik yoga en dat vond ik veel plezieriger. Daarbij zorg je goed voor je lichaam. Yoga is weldadig voor lichaam en geest. Maar mensen die Op Zoek zijn, moeten iets met hun masochisme. Dat zie je ook bij de Iceman goeroe, Wim Hof.³ De goeroe van Jensen laat mensen midden in de nacht opstaan en een koude douche nemen. Tijdens een opleidingsweekend moeten mensen in groepjes samen onder de koude douche voor een kwartier. Dat zijn marinierspraktijken. De volgelingen doen het nog ook.

Drogreden

De *sunk cost fallacy* (fout van reeds gemaakte kosten) is een drogreden waarbij mensen aan een opvatting vast blijven houden of een opinie koesteren terwijl er allang geen goede redenen meer voor zijn, maar omdat ze er al zo veel in geïnvesteerd hebben, houden ze eraan vast. Het boek van Jensen is in het geheel zo'n drogreden. Zij somt in het boek

tal van bezwaarlijke, onethische, absurde of onlogische opvattingen en praktijken van kundalini yoga op, maar zij heeft er financieel, emotioneel en intellectueel in geïnvesteerd en dus houdt ze er aan vast. De hele onderneming heeft een hoog 'lekker puh' gehalte. Ze zet zich af tegen de westerse filosofie; als dan blijkt dat het grote onzin is, houdt ze er toch aan vast. Lekker puh! 'Ik ben lekker stout, kijk mij eens zelfstandig zijn en autonoom mijn weg kiezen.'

Labyrint van onnozelheid

Go East gaat over Jensen, niet over de problemen in de wereld en over het grote onnodige leed. Ik noemde Jensen eerder in dit stuk filosoof, maar dat is onterecht. Een vleesetende filosoof is als een getrouwde vrijgezel. Het is een *contradictio in terminis*. Filosofie staat immers voor kritische reflectie en wie kritisch reflecteert ziet dat het onnodig toebrengen van leed aan dieren onethisch is en dat veganisme een morele nullijn is. Tijdens haar opleiding tot kundalini fundi krijgt ze te maken met vegetarisch voedsel, maar het had net zo goed halal kunnen zijn. Die empathie waar zij het in haar boek steeds over heeft, blijkt niet uit haar dieet.

In Jensens boek *Go East. Een filosoof reist door de wereld van yoga, mindfulness en spiritualiteit* (2015) gaat het over haar persoonlijke zoektocht naar een evenwichtiger leven. Het is een voorbeeld van existentialistische literatuur waarbij oosterse spiritualiteit wordt vergeleken met westerse filosofie. Het boek eindigt ermee dat Jensen zich verder op het pad van kundalini yoga begeeft, dus het kan best zijn dat ze zich met een tulband zal vertonen.

Of ze raakt gedesillusioneerd, zet zich af van de hele rimram en schrijft er een boek over dat gegarandeerd een bestseller wordt. Naar dat boek zie ik uit.

Het verschil tussen een filosoof en een goeroe is dat een goeroe met stelligheid pretendeert alle wijsheid in pacht te hebben en grossiert in stellige uitspraken zonder onderbouwing en zonder ruimte voor discussie. Een goeroe verkondigt. Een filosoof daarentegen, bouwt een argumentatie op en staat er altijd voor open om in discussie de argumenten te testen en zo nodig bij te stellen. Bij een goeroe maakt de klederdracht ook deel uit van het imago en bij een filosoof bij mijn weten niet. Stine Jensen loopt als een puber die verliefd is op een jongensband achter haar goeroe en de goeroe van de goeroe aan. Er wordt ook gemediteerd op een foto van de goeroe. De yogadocenten bij wie ik yoga beoefen zijn geen goeroes maar yogadocenten. Prima docenten, maar geen goeroes.

Go East laat zien dat een academische graad in de wijsbegeerte geen garantie is om niet te verdwalen in het labyrint van de onnozelheid. Kundalini yoga is een oefening in loslaten. Van het gezond verstand.



¹ Vertaling: R. van Elst

² Zie hier de link naar de kundalini-opleiding: http://3honederland.nl/opleiding/intro-opleiding?gclid=EAlaIqobChMI47aR7_Db3AIVRqmWCh0d9Q_JEAYASAAEgJvbvD_BwE

³ Zie hier een kritisch artikel over de methode Wim Hof: <https://skepsis.nl/wim-hof-methode/>



Het eerste woord

Frans Couwenbergh

Onlangs (ThoughtCo 11 juni 2018) las ik het artikel van Richard Nordquist “Five Theories on the Origins of Language”.

Hij begint met het citeren van Bernard Campbell (auteur van *Humankind Emerging*, dat dit jaar zijn 9de druk beleefde): “*We simply don’t know, and never will, how and where language began.*” (We weten gewoon niet, en zullen dat ook nooit weten, hoe en waar de taal ontstond.)

Nordquist vervolgt met te stellen: “*It’s hard to imagine a cultural phenomenon that’s more important than the development of language.*” (Het is moeilijk zich een cultureel verschijnsel voor te stellen dat belangrijker is dan de ontwikkeling van de taal.) En hij somt dan vijf van de oudste en meest algemene theorieën op die daar desondanks over zijn te berde gebracht – om ze één voor één onderuit te halen.

Hij besluit met te wijzen op het boek van de Australisch-Amerikaanse wetenschapsschrijfster Christine Kenneally *The First Word: The Search for the Origins of Language* (2007), die stelt: “*To find out how language began is the hardest problem in science today.*” (Ontdekken hoe de taal is ontstaan is het moeilijkste wetenschappelijke probleem van vandaag.) De titel van haar boek is nu ook de titel van deze Vrijdenkerbijdrage.

Een probleem voor filosofen

Er zijn drie redenen om ‘het moeilijkste wetenschappelijke probleem van vandaag’ in een breder verband te bezien.

De eerste is dat men ten onrechte stevast uitgaat van de veronderstelling dat taal *gesproken* taal is – maar gebarentaal is ook een echte taal.

De tweede reden is dat men, aan gezien mensapen veelvuldig met kreten communiceren, er van uitgaat dat de eerste woorden klanknabootsing moeten zijn geweest – terwijl iedere bioloog weet dat dieren geen bewuste controle over hun stem hebben (en ook wij nog steeds kreten van schrik, angst of pijn niet of nauwe-

lijks kunnen onderdrukken, vooral bij gemarteld worden niet). Onze soort is begonnen terwijl we nog normale dieren waren, dus neurologisch nog niet in staat tot gesproken taal. Het zijn waarschijnlijk de eerste gebarentaalwoorden (*namen voor dingen*) geweest die ons op het pad zetten dat tot ons-nu zou leiden.

De derde reden is dat de kwestie niet aan disciplinewetenschappers moet worden overgelaten, bijvoorbeeld aan taalkundigen zoals Nordquist of antropologen zoals Campbell, maar aan filosofen.

In deze zaak was ook filosofe Susan Haec van de Universiteit van Miami (geïnterviewd in *Trouw* 17 maart 2017) heel duidelijk als het om neurologen gaat: “De hersenwetenschappers bieden een fascinerende inkijk in de werking van ons brein. Maar ze zullen niet een compleet antwoord geven op de vraag wat het menselijk brein onderscheidt van het brein van een mensaap ... [Dat] is het werk van filosofen, en niet van hersenwetenschappers die in hun vrije tijd gaan filosoferen.”

Wat kunnen filosofen bieden? In de dagen van Kant waren de vereiste disciplinewetenschappen nog lang niet geboren en en die had zelfs Darwin nog niet tot zijn beschikking. Wel wees hij al naar Afrika als onze bakermat. Naar aanleiding van de doofblind geboren Laura Bridgeman, die toch door middel van handalfabet had leren communiceren, had hij al geconcludeerd dat er een aangeboren taalvermogen moest zijn. Hij had ook al gespeculeerd dat de controle over de stem ons deelachtig moest zijn geworden door het zingen.

Maar er werden obstakels opgeworpen: zo verbood de eerbiedwaardige *Société Linguistique* in Parijs in haar statuten van 1866 om nog langer te discussiëren over het ontstaan van de taal.

Het Grote Verhaal

De explosie van disciplinewetenschappen als antropologie, archeologie,

paleoantropologie, ethologie en verwante -logieën heeft de behoefte aan een overkoepelend ‘groot verhaal’ urgent gemaakt. Daar zijn de academisch-filosofische opleidingen helaas met de rug naar toe blijven zitten.

Laat ik een poging daartoe doen. Ons verhaal heb ik al in ettelijke bijdragen aan de Vrijdenker mogen uitzetten. Niet dat dit reacties heeft mogen oproepen. Dus hier nog even in het kort, en hopelijk nu wel bij de lezers van dit prachtige magazine respons verwekkend.

Zoals Campbell in zijn *Humankind Emerging* (het heeft niet zomaar zijn 9e druk beleefd: het is echt een standaardwerk) schetst, begonnen we als aapmensen op de Afrikaanse savanne. Maar hij blijft bij fysieke feiten en mist dus de mentale gebeurtenis die in één groepje van die *australopithec*i plaats moet hebben gevonden, alsmede het daaruit voortspruitend cultuurtje dat zich vervolgens over de hele stam van dat groepje verspreid heeft en uit welke stam wij uiteindelijk zijn voortgekomen.

Wat is dan de drijvende kracht van die mentale gebeurtenis geweest? Het gaan beschikken over namen voor de dingen.

De *australopithec*i, bonobo-achtige mensapen, waren 5 miljoen jaar geleden door klimaat-afkoeling en uitdroging hun regenwoud kwijtgeraakt en hadden zich geleidelijk aangepast aan wat daarvoor in de plaats komt: savanne. Hun oudste fossielen worden gevonden in de Afar-regio van Ethiopië, dus daar situeer ik het begin van ons scheppingsverhaal voorlopig. Die aanpassing ging zo geleidelijk dat ze daar nooit wat van gemerkt hebben. Ze moesten elke dag eten. Door de klimaatverandering besloegen hun foerageerroutes steeds vaker gebieden met gras. Die open savannes met hun rondzwervende grote roofdieren waren gevaarlijker dan het regenwoud. Ze leverden ook andere voedselbronnen (baobabvruchten, uit te graven knollen, bessen, restjes van door roofdieren achtergelaten prooi). Het foerageren

daar vereiste ook andere hulpmiddelen (bijvoorbeeld werpstenen, en draagtassen van dierenhuid); het gevaar impliceerde een meer specifieke taakverdeling tussen vrouwen (voedsel verzamelen) en mannen (met werpstenen zorgen dat het voedselverzamen in veiligheid kon geschieden). Het bevorderde via natuurlijke selectie de onderlinge samenwerking binnen en tussen de kleine rondzwervende groepjes.

Door deze nieuwe leefstijl werd ook hun groepsdieren-communicatie van steeds groter belang. Elk groepsdier heeft een soort eigen vorm van communicatie; zonder dat kun je niet eens groepsdier zijn. Chimpansees en bonobo's blijken volgens een recent onderzoek¹ veel communicatiegebaren te delen; hetgeen er op wijst dat hun gemeenschappelijke voorouder, dus ook die van ons, die gebarencommunicatie al kende.

We mogen aannemen dat we afstammen van een voorlijke groep, waarin het bijvoorbeeld al gebruikelijk was geworden dat, voordat de hele groep zich op de dagelijkse foeragetocht begaf, een patrouille van een paar bewapende mannen bij het eerste ochtendkrieken de voorgenomen route ging verkennen. Dan hoefde niet de hele groep vrouwen, kinderen en oudjes een vergeefse tocht te maken. Was de patrouille op gevaar gestuit (meute hyena's, sabeltandtijger, buffelstier) dan 'aapten' ze, teruggekomen bij de groep, de desbetreffende gevaarlijke dieren met gebaren-imitaties 'na' en kozen de vrouwen voor een andere route.

Sprong voorwaarts

Ik stel mij de sprong voorwaarts zo voor. Op zekere ochtend vijf miljoen jaar geleden besloten de vrouwen om vandaag dié kant op te gaan. De dochter van de alfavrouw begon te stralen: dan zouden ze vandaag langs dat bestand met die lekkere bessen komen waar ze zo dol op was. Haar twee vriendinnen keken haar verbaasd aan: vanwaar die plotselinge euforie? Het meisje pijnigde haar hersens: hoe kon zij haar vriendinnen nou duidelijk maken waar zij aan dacht? En ineens, de imitaties van de patrouillemannen

indachtig, imiteerde ze [bes], [plukken], [in haar mond stoppen], verzaagd kijken en wijzen naar de richting waarheen de groep zich al op weg aan het begeven was.

Geen reactie. Dus nog eens. En nog eens. De jongste vriendin begon al ongeduldig te worden: het was gevaarlijk om los van de groep te raken. De oudere vriendin bleef echter piekeren: die bedoelt iets maar wat? En ineens viel bij haar het kwartje, en ze deed de gebaren-imitatie na. Yess!! En schaterend holden ze de groep achterna. De hele dag hadden ze lol in het [bes]-gebaar. Een paar vrouwen begonnen het



te snappen en die kregen er ook lol in.

De volgende dag bedacht de oudere vriendin wat ze die dag zouden kunnen verwachten. Knollen uitgraven met hun graafstokken. En opnieuw dolle pret met de [knol] [graven met graafstok] en wijzen in de routerichting, en nog meer vrouwen kregen er lol in.

Stom meiden spelletje, het tv-spelletje *hints* of zo, zult u zeggen. Ja, voor ons is het een spelletje. Maar voor een voorlijk aapmens-meisje zat er drang achter.

En vergis je niet: voor het eerst was hier een dier dat het met een mededier kon hebben over iets wat niet ter plekke gewaar te worden was. Een dier dat iets kon communiceren wat alleen in haar hoofd bestond, een denkbeeld van iets. Het had geen overlevingsnoodzaak: ze deden het prima zónder. Van de andere kant: waar iets kán, gebeurt het ook, vroeg of laat.

U denkt: apen kunnen toch ook elkaar waarschuwen voor een bepaald gevaar?

Ja, de beroemde groene meerkatten, die een aparte kreet hebben voor [slang!] en een andere voor [roofvogel]. Dan ook maar meteen de voedselkretten van de chimps erbij gehaald, bij het zien van iets lekkers. Chimps hebben zelfs een aparte kreet voor [vlees], een andere dan die voor [banaan] of ander plantaardig voedsel. Maar dat zijn allemaal *stimulus-respons* reacties. Als een chimp aan zijn verzorgers duidelijk wil maken dat hij zin heeft in een biefstukje, kan hij dat verlangen niet met die [vlees!]-kreet tot uiting brengen: geen bewuste controle over zijn stem. Koko, de onlangs overleden gorillavrouw, kon dat wél, maar die had dan ook gebarentaal geleerd van Penny Patterson. Koko 'seinde' haar: [you] [key] [there] [me] [cookie] als ze zin had in een koekje uit de met een sleutel afgesloten kast.

Ook voor die patrouille-aapmannen was het nog steeds, zij het uitgestelde, *stimulus-respons* reactie, niet het communiceren van iets waar je toevallig aan denkt zonder dat het in je omgeving aanwijsbaar is.

Het hierboven beschreven meidenspelletje betrof dus het communiceren van een denkbeeld. Over haar gebaren had ze natuurlijk wél bewuste controle, ze kon waar ze aan dacht 'na-ape'. Maar niet met een kreet: dieren, dus ook mensapen, dus ook onze aapmensvoorouders, hebben/hadden geen *corticale* (bewuste) controle over hun stem, omdat die wordt aangestuurd vanuit de gevoelscentra in het limbische systeem. Maar spieren worden wél *corticaal* aangestuurd, dus ook hun gebaren. Daarom lukte het spelletje *hints* ook om het eerste woord vijf miljoen jaar geleden te laten geboren worden.

Benoemer en benoemde

Het is het spelletje *hints* geweest dat ons van aapmens tot mensen heeft doen worden. Door vijf dingen die het gaan beschikken over *namen voor de dingen* dóet met een dier.

1. Het schept een gevoel van afstand tussen de benoemer en het benoemde ding. *Ceci n'est pas une pipe* zoals Magritte het in een schilderijtje wist uit te drukken: een woord is net als een

¹ onderzoeksteam van de Universiteiten St Andrews, York en Kyoto, PLOS Biology Febr. 2018

afbeelding een symbool van het ding, niet het ding zelf. Steeds meer *namen* voor steeds meer *dingen*: tenslotte zou onze hele omgeving uit ‘benoemde’ dingen gaan bestaan en kwamen we in een *woordenwereld* te leven¹. We kwamen er ‘afstandelijk’ tegenover te staan. We kwamen gevoelsmatig los te staan van de omgeving waar de overige dieren willoos onderdeel van blijven zijn uitmaken.

2. Het geeft een gevoel van *macht* over het benoembare ding. Je krijgt er gevoelsmatig *grip* op. Je kunt het ermee *grijpen*. We gingen ermee het pad op van het steeds beter *be-grijpen* van de dingen, het pad waarop we ons nog steeds bevinden. *Capito? Got it?* Er is geen terug op dat pad, naar het niet-begrijpen.

3. Kennis, verworven in de ene generatie, kon met hun *namen voor de dingen* worden overgedragen op de volgende. Kennis kon zich gaan opstapelen.

4. Individuele intelligentie kon hiermee op één hoop gegoooid worden, de groep kon nu *brainstormen*. Twee weten meer dan één en met de hele groep kun je behoorlijk wat problemen de baas worden. Het principe van de *wisdom of the crowd* berust hier op.

5. Mensen konden plannen beramen. Door het gevoel van macht (zie 2.) konden ze het vuur gaan gebruiken, in plaats van zoals normale dieren er in paniek voor op de loop te blijven gaan. Gecombineerd met (4.) werden ze van bange aapmensgroepjes de *hooligans* van de savanne.

Het gaan gebruiken van *het vuur* heeft hen niet alleen wat grotere gestalten en wat ‘menselijker’ uitzienende gezichten gegeven, maar vooral werden aan hun dagen extra uren rond het nachtelijk kampvuur toegevoegd. Uren die zich alleen leenden voor communicatie.

Die ‘vrije-tijds’ uren werden gevuld met *performances*: uitbeeldingen van gebeurtenissen welke hen op hun dagelijkse foerageertochten overkomen waren en die ze ter verwerking met elkaar konden delen. Hun gebarenwoorden werden niet alleen veel

genueanceerder maar mondspier-ge-stuurde klanken zoals alle mogelijke *clicks* en *puffs* en *mms* konden hiervoor wél gemaakt worden. Een gebaar waarvan de eerste aanzet al begrepen werd binnen de context, werd niet helemaal afgemaakt. De *performances* werden ook sacraler, de uitvoering ervan (het hele lichaam speelt mee met



gebarentaal) begon op ballet te lijken, op dansen.

Enfin, zo evolueerde het eerste gebarenwoord cultureel tot taal.

Scheppingsverhaal

Toen de Vroege Mensen zich met hun *vuur* buiten de bakermat Afrika konden verbreiden naar koelere maar wildrijkere streken, werden hun *Feierabend*-performances rond het kampvuur, dat de roofdieren uit hun buurt moest houden, tot het dansen/zingen van hun Scheppings-verhaal. Het verhaal over hoe hun Grote Voorouder hun wereld geschapen had. Grote Voorouder? De proto-God? Inderdaad. Het eerste groepje vrouwen, kinderen en mannen dat als eersten het nieuwe stamgebied in gebruik had genomen en er de *dingen* hun *namen* hadden gegeven. Voor mensen bestaan de dingen pas als en in zoverre ze er een *naam* voor hebben. God zijn we in wezen zelf.

Die eerste ‘kolonisten’ waren de eerste mensen die er de bergen en rivieren, de kloven en moerassen, de bomen en planten, etc. hun *namen* hadden gegeven en dat is menselijkerwijs gesproken ‘in het bestaan roepen’, oftewel ‘scheppen’.

Voor hun nakomelingen leefde dat groepje, tot één Figuur samengetrokken, voort als de Grote Voorouder. Zoveel stammen zoveel namen, maar geen stam heeft het ooit zónder zijn Scheppingsverhaal kunnen of hoeven stellen ... tot 74.000 jaar geleden de megavulkaan Toba explodeerde² en de wereld zes jaar lang in duisternis hulde.

De toenmalige mensen moeten zich toen weken wat? maandenlang het schompes gedanst/gezongen hebben, er op vertrouwend dat de Grote Voorouder de wereld weer voor zijn kinderen in orde zou maken. Maar Hij heeft niet naar hen geluisterd, Hij had zich teruggetrokken ergens hoog in de lucht en keek niet meer naar hen om.

Toen zijn ze gaan dansen/zingen tot de Voorouders van planten en dieren of dingen die eindelijk wél redding brachten, en vooral de

Zon en de Maan die steeds helderder door het verduisterde zwerk wisten door te dringen en alles weer tot leven brachten.

Hoe het ook zij, onze Vroege Voorouders hebben hun wereld altijd *religieus* beleefd en daarom zit dat nog steeds op de een of andere manier in onze aanleg.

Conclusie

Ter conclusie terug naar de vraag van Campbell waarmee we begonnen: “*how and where language began.*”

Hoe? Doordat bij onze vroegste voorouderpopulatie hun normale groepsdieren-communicatie (rechtstreekse reacties op wat men ter plekke kon zien of had gezien) door het spelletje *hints* werd verrijkt met het door middel van gebaren imiteren van hetgeen men in gedachte had.

Waar? In het Afargebied van de Hoorn van Afrika van 5 miljoen jaar geleden. Het begon met proto-taal en het duurde tot na het gaan gebruiken van het vuur dat het die cultureel tot taal zou evolueren en de vuurgebruikers tot *Homo* zouden evolueren.

¹ Met de verhouding tussen woord en het benoemde heeft Plato al geworsteld en na hem de neoplatonisten en het middeleeuwse *nominalisme*.

² Een bewezen feit waaraan *mainstream* geleerden geen aandacht besteden



DE AUTEURS VAN DIT NUMMER

Floris van den Berg (Naarden 1973) is milieufilosof aan de Universiteit Utrecht, lid en voormalig bestuurslid van De Vrije Gedachte, lid van het Humanistisch Verbond en donateur van Skepsis. Van hem verschenen diverse boeken, zoals *Hoe komen we van religie af*, *Beter weten - filosofie van het ecohumanisme* en *De vrolijke feminist*.

Frans Couwenbergh (1933) is voormalig leraar Nederlands, schilder en portrettekenaar en humanosoof. Zie <http://www.franscouwenbergh.nl/>.

René van Elst (Amsterdam 1950) is gepensioneerd Human Resources-medewerker, heeft sociologie en (deels) rechten gestudeerd, was hoofd- en eindredacteur en opmaker van De Vrijdenker (2014-2018), thans eindredacteur; donateur van Skepsis.

Maarten Gorter (Amstelveen 1994) is student en redactielid van De Vrijdenker.

Anton van Hooff (Den Haag 1943) is klassiek historicus te Nijmegen, redactielid van De Vrijdenker en oud-voorzitter van De Vrije Gedachte.

Paul Mercken (Leuven 1934) is mediëvist en docent filosofie in ruste, dichter en kunstverzamelaar en (sinds 2018) redacteur van De Vrijdenker. Hij was actief aan de Universiteit Utrecht van 1978 tot 1991. Hij verzorgde een kritische uitgave in 3 delen van werk van Bisschop Robert Grosseteste uit de 13de eeuw.

Jan Willem Nienhuys (Den Haag 1942) was universitair docent wiskunde (T.U. Eindhoven), is schrijver en vertaler en is secretaris van Skepsis en redacteur van Skepter.

Sicco Polders (1966) is filosoof en (sinds 2018) redacteur van De Vrijdenker. Hij geeft colleges, onder meer voor de Universiteit van Amsterdam, op het gebied van ethiek en wetenschapsfilosofie. Hij is een bewonderaar van Montaigne, Kant, Schopenhauer en Nietzsche. In juni 2018 is zijn essaybundel *Met Montaigne in het achterhoofd* verschenen.



AANWIJZINGEN VOOR AUTEURS

Uw bijdragen aan dit blad worden zeer gewaardeerd. Wij zoeken u om bij het aanleveren met de volgende informatie en aanwijzingen rekening te houden.

- Bijdragen aan het blad worden – in verzorgd, leesbaar Nederlands – in digitale vorm aangeboden aan de hoofdredacteur op het email-adres van de Redactie.
- Als auteur bent u zelf verantwoordelijk voor de inhoud van uw werk. Buiten die verantwoordelijkheid vallen door de Redactie in het werk aangebrachte correcties.
- De Redactie noch de vereniging De Vrije Gedachte (DVG) is aansprakelijk voor plagiaat, auteursrechtenschending etc., gepleegd door auteurs.
- Het copyright op een geplaatste bijdrage blijft berusten bij de auteur; DVG is echter gerechtigd de bijdrage geheel of gedeeltelijk opnieuw te plaatsen, hetzij in het blad hetzij in een bloemlezing in boekvorm.
- U verstrekt over/van uzelf enige personalia en een portretfoto die bij het werk kunnen worden afgedrukt als het om een publicatie van enige omvang gaat.
- In overleg met de Redactie kan een bijdrage desgewenst onder pseudoniem worden gepubliceerd; anonieme bijdragen worden echter niet geaccepteerd. De auteur moet voor de hoofdredacteur bereikbaar zijn.
- Wij gaan ervan uit dat een artikel niet veel langer is dan 3000 woorden en een boekbespreking die niet diep op thema's uit het boek ingaat niet veel langer dan 1500 woorden.
- Veronderstel niet te veel voorkennis bij de lezers; vermijd technische/geleerde termen of leg ze uit.
- A.u.b. niet te veel noten; alleen eindnoten.
- Vertaal niet-Nederlandstalige teksten/citaten.
- Zorg voor een sprekende titel, die te maken heeft met het onderwerp, en voor bijpassende sub-onderwerpen met tussenkopjes.
- Een mini-samenvatting, waarin ook de belangrijkste trefwoorden voorkomen, wordt op prijs gesteld.
- Noem het hoofdonderwerp in het begin en schrijf de rest ter ondersteuning van dit onderwerp, zodat de lezer de argumentatie / illustratie en de weg naar de eventuele conclusie kan volgen.
- Spring niet via vrije associaties van de hak op de tak en haal geen dingen erbij die niet met het hoofdonderwerp te maken hebben, waardoor de lezer de weg kan kwijtraken.
- Vindt u dat een uitweiding belangrijk is ter illustratie van het hoofdthema, leg dan uit hoe.
- Lees uw stuk zelf goed na; controleer de zinsbouw en spelling, in het bijzonder van de genoemde namen.

Onze dank voor uw medewerking!

De Redactie



De Vrije Gedachte

Doelstelling van De Vrije Gedachte

De vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' stelt zich ten doel:

het bevorderen van het vrijdenken.

Het vrijdenken is een atheïstisch-humanistische levenshouding gekenmerkt door:

- Rationeel denken en onderzoeken van de werkelijkheid, daarbij strevend naar:
 - bevrijding van dogmatisme, vooroordeel en onwetenschappelijke houding,
 - vasthouden aan principes van toetsing en bewijsvoering.
- Moreel handelen vanuit het besef van:
 - eigen verantwoordelijkheid voor gedachten en daden,
 - menselijke waarde,
 - solidariteit met de medemens, de natuur en het milieu,
 - de eindigheid en onherhaalbaarheid van elk individueel leven.

Een vereniging ontleent bestaansrecht aan haar doelstellingen en aan haar ledental. Veel doelstellingen kunnen worden bereikt bij voldoende aantallen (actieve) leden. Opkomen voor de situatie van mensen met een atheïstisch-humanistische levenshouding is erg actueel. In de komende periode wil 'De Vrije Gedachte' graag nieuwe activiteiten organiseren, ook in de regio's, en meer voor het voetlicht treden. Dit vergt creativiteit, tijd en energie van het bestuur, meer vrijwilligersinzet en een financiële impuls. U kunt hierbij helpen.

Steun De Vrije Gedachte!

Vindt u ook dat de vereniging op de kaart van levensbeschouwelijk Nederland thuishoort? Wilt u ook dat de vereniging nieuwe activiteiten organiseert? Steun dan de vereniging!

U kunt de vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' steunen door:

- mee te doen bij activiteiten en uw mening te geven,
- als vrijwilliger te helpen bij de organisatie van activiteiten, of door een regiokring te starten,
- ingezonden brieven te sturen aan kranten en uzelf daarin expliciet als vrijdenker te benoemen,
- geld te schenken aan de vereniging of een legaat na te laten. U kunt hierover vrijblijvend een informatief gesprek voeren en u daarvoor aanmelden via ons mailadres (zie onder),
- andere belangstellenden te attenderen op de activiteiten van de vereniging,
- te reageren op publicaties e.d. van 'De Vrije Gedachte',
- lid te worden van vrijdenkersvereniging 'De Vrije Gedachte' (zie het informatiekader in dit blad),
- abonnee te worden van het blad 'De Vrijdenker' (zie het Colofon van dit blad).

Heeft u vragen of ideeën? Het bestuur hoort ze graag! Of wilt u praten over nalaten of schenken? Neem contact op via info@devrijegedachte.nl; voor andere contactmogelijkheden zie het informatiekader in dit blad.



Het driekleurig viooltje is sinds de 19de eeuw het internationale symbool van de vrijdenkerij. Dit bloempje heeft in het Frans de naam *pensée*, die gedachte betekent. De bloem heeft deze naam gekregen omdat de vorm ervan op die van een menselijk gezicht zou lijken en omdat de bloem in augustus vooroverbuigt alsof hij diep in gedachten is. *La libre pensée*, een term die Victor Hugo in 1850 geïntroduceerd zou hebben, betekent letterlijk de vrije gedachte en is de Franse benaming voor het vrijdenken. (Bron: wikipedia.org.)



Bezoek onze website
devrijegedachte.nl
en onze Facebook-
pagina





strikte scheiding tussen kerk en staat – weren van indoctrinatie uit opvoeding en onderwijs – bevorderen van een kritisch onderzoekende, wetenschappelijke houding – ontmaskeren van religie, pseudo-wetenschap en andere waanvoorstellingen – vrijheid van expressie – respect voor de waardigheid van de mens als wezen met een eindig en eenmalig bestaan – erkenning van het volledige zelfbeschikkingsrecht van de mens over eigen lijf en leden